
Altres geografies del Món Antic

PID_00270495

Carolina Jiménez Arteaga
Teresa Magadán Olives
David Martínez-Robles
Cristina Vidal Lorenzo

Temps mínim de dedicació recomanat: 8 hores

Carolina Jiménez Arteaga

Investigadora predoctoral al Departament d'Humanitats de la Universitat Pompeu Fabra. Els seus interessos giren entorn de les relacions entre els grups humans i el medi ambient des d'un doble vessant: de quina manera les condicions ecològiques influeixen en el comportament tecnocultural de les societats i com les activitats antropològiques afecten el medi. La seva recerca actual se centra en les estratègies agrícoles i el desenvolupament urbà a la vall de l'Indus (Pakistan) durant l'edat del bronze, i inclou el treball arqueològic i arqueobotànic, i el treball etnogràfic amb les comunitats locals.

Teresa Magadán Olives

Doctora en Prehistòria i Arqueologia, llicenciada en Prehistòria i Història Antiga, i en Filologia Semítica. Investigadora de l'Institut del Pròxim Orient de la Universitat de Barcelona (IPOA) i de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC). Especialista en Arqueologia grega, ha realitzat excavacions tant a la península Ibèrica com a Grècia i ha publicat extensament sobre l'edat del bronze a l'Egeu i Xipre, els intercanvis en el Mediterrani oriental en el segon mil·lenni aC. i les creences religioses a l'època hel·lenística, entre altres temes. També ha realitzat tasques de catalogació en diversos museus i, a més, ha estat professora i directora del Departament de Grec de l'Escola Oficial d'Idiomes de Barcelona Drassanes.

David Martínez-Robles

Doctor en Història per la Universitat Pompeu Fabra. Especialista en història i cultura de la Xina. És professor agregat dels Estudis d'Arts i Humanitats de la Universitat Oberta de Catalunya, on dirigeix el grau d'Història, Geografia i Història de l'Art. Ha publicat llibres i articles acadèmics i de difusió sobre la història i la cultura de la Xina. És també el director del grup de recerca ALTER. Crisi, Otherness and Representation dels Estudis d'Arts i Humanitats de la UOC, des del qual ha dirigit diversos projectes de recerca nacionals i internacionals.

Cristina Vidal Lorenzo

Doctora en Geografia i Història (especialitat Arqueologia Americana) per la Universitat Complutense de Madrid (1995), i catedràtica del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de València. Ha estat directora de projectes de recerca en Arqueologia, iconografia, desenvolupament i noves tecnologies aplicades al patrimoni cultural precolombí i ha comisariat exposicions internacionals sobre cultura maia. Així mateix, des de l'any 2004 dirigeix el projecte La Blanca (Petén, Guatemala), projecte que va rebre el premi Best Practices in Site Preservation l'any 2013. Des de 2016 dirigeix el projecte per a grups de recerca d'excel·lència de la Generalitat Valenciana Noves tecnologies.

L'encàrrec i la creació d'aquest recurs d'aprenentatge UOC han estat coordinats pel professor: David Martínez-Robles (2020)

Primera edició: febrer 2020

© Carolina Jiménez Arteaga, Teresa Magadán Olives, David Martínez-Robles, Cristina Vidal Lorenzo

Tots els drets reservats

© d'aquesta edició, FUOC, 2020

Av. Tibidabo, 39-43, 08035 Barcelona

Realització editorial: FUOC

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny general i la coberta, no pot ser copiada, reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, tant si és elèctric com químic, mecànic, òptic, de gravació, de fotocòpia o per altres mètodes, sense l'autorització prèvia per escrit dels titulars dels drets.

Índex

Introducció.....	5
1. El mar Egeu.....	7
1.1. Introducció	7
1.1.1. Marc geogràfic	7
1.1.2. Etapes de la recerca	9
1.1.3. Periodització i cronologia	10
1.1.4. Tipologia de la documentació	12
1.2. Poblament de l'Egeu	14
1.2.1. Fase inicial del poblament	14
1.2.2. El neolític final i la transició a l'edat del bronze	16
1.3. La cultura ciclàdica	17
1.3.1. El bronze antic a l'Egeu	17
1.3.2. Característiques de la civilització ciclàdica	18
1.4. La civilització minoica	22
1.4.1. Creta abans dels palaus	22
1.4.2. El procés formatiu dels palaus: els palaus antics o proto-palaus	22
1.4.3. Els primers sistemes d'escriptura	23
1.4.4. El sistema administratiu	24
1.4.5. La cultura minoica dels palaus nous	26
1.4.6. El final dels palaus nous	30
1.5. La civilització micènica	31
1.5.1. La formació de la cultura micènica	31
1.5.2. La cultura micènica	33
1.5.3. La fi dels palaus micènics	40
2. Les cultures de l'Indus.....	42
2.1. Introducció	42
2.2. Marc cronològic	44
2.3. Context geogràfic i ecològic	45
2.4. Patrons d'assentament	47
2.5. Xarxes de contacte	49
2.6. Economia i sistemes de producció	51
2.7. Organització política i social	53
2.8. Producció intel·lectual i artística	55
2.9. Reflexió final	57
3. La Xina antiga.....	59
3.1. Introducció	59
3.2. Distribució del neolític xinès	59

3.3.	Els primers estats i la dinastia Shang	68
3.4.	Ritual i escriptura Shang	71
3.5.	L'inici de la gran tradició xinesa: la dinastia Zhou	74
4.	Les civilitzacions de l'antiga Amèrica. Les grans àrees culturals: Mesoamèrica i Àrea Andina.....	79
4.1.	Introducció	79
4.2.	Cultures de Mesoamèrica	79
4.2.1.	Les cultures del període preclàssic o formatiu	81
4.2.2.	L'auge cultural en el període clàssic	83
4.2.3.	El postclàssic i el domini del poder militar	89
4.3.	Cultures de l'Àrea Andina	92
4.3.1.	El formatiu i l'origen de les cultures andines	95
4.3.2.	El període dels desenvolupaments culturals	98
4.3.3.	De l'horitzó mitjà a l'horitzó tardà: les èpoques llegendàries i l'Imperi Inca	101
Bibliografia.....		107

Introducció

En la immensa majoria dels llibres i plans docents universitaris, quan es parla del món antic, el referent és l'antic Egipte i el Pròxim Orient, dues regions que formen part de l'entorn del mar Mediterrani en què va sorgir allò que considerem els fonaments de la cultura europea. Si fem atenció als noms i cognoms dels especialistes en l'antiguitat, trobem que, amb molt poques excepcions, tenen un origen ben definit dins del món occidental. Només aquesta dada ja ens permet copsar fins a quin punt el relat que s'ha creat del passat pot estar tenyit en ocasions d'un enfocament que té massa a veure amb una cultura, uns pressupòsits, unes expectatives, unes necessitats o uns interessos molt particulars, sovint excessivament arrelats en el món europeu o occidental. Això, entre altres coses, ha fet que determinades regions que per unes circumstàncies o altres han tingut un paper menys evident en la configuració i desenvolupament de la cultura europea hagin estat menys estudiades o, fins i tot, ignorades. Tanmateix, la diversitat de cultures de l'antiguitat és extraordinària i va molt més enllà de les fronteres, sempre artificials i artificioses, amb què hem volgut delimitar el nostre món.

Aquest mòdul vol trencar aquestes fronteres i oferir una imatge més plural i contrastada dels inicis de la història humana. Ho fa fixant-se en quatre espais culturals coneguts, però tanmateix molt sovint oblidats pels relats sobre el món antic:

- el mar Egeu (text elaborat per Teresa Magadán),
- la vall de l'Indus (elaborat per Carolina Jiménez),
- la Xina (elaborat per David Martínez-Robles) i
- Mesoamèrica i l'Amèrica Andina (elaborat per Cristina Vidal).

No és ni molt menys un repàs exhaustiu de les diverses cultures de l'antiguitat -altres nuclis importantíssims i que igualment trenquen amb la perspectiva només centrada en el món perimediterrani es podrien haver inclòs, com la vall del Níger, Ban Chiang, a Tailàndia, o molts altres. Però creiem que és un recull que ens apropa a l'objectiu d'aportar una mirada a l'extraordinària complexitat del món antic i reflexionar sobre com s'ha construït el discurs històric sobre el món que ens envolta. Les cultures que s'analitzen en les properes pàgines són, en molts aspectes específics, molt diferents entre elles, però en conjunt ens permetran qüestionar algunes de les assumpcions que s'apliquen a l'estudi de les societats antigues: des de la cronologia mateixa del món antic i la importància que sovint s'atorga a l'antiguitat de les cultures, fins a l'ús de termes i conceptes nascuts per a explicar determinades cultures i que s'apliquen sovint a d'altres de manera acrítica.

En resum, aquest repàs ràpid i incomplet d'algunes de les altres geografies del món antic és una oportunitat per a posar l'atenció sobre la manera com construïm els discursos sobre el passat i sobre els altres. I, per tant, una oportunitat per a conèixer millor el present i a nosaltres mateixos.

1. El mar Egeu

Teresa Magadán Olives

1.1. Introducció

1.1.1. Marc geogràfic

S'anomena Arqueologia de l'Egeu la branca que, dins de l'Arqueologia grega, estudia les cultures que es van desenvolupar al voltant d'aquest mar durant el neolític i l'edat del bronze (7000-1100 aC. aproximadament). L'Egeu, un dels mars interiors de la Mediterrània oriental, comprèn territoris que avui pertanyen a Grècia i Turquia (figura 1):

- el sector oriental de Grècia, de Macedònia al Peloponès.
- diversos grups d'illes –Creta, Cíclades, Espòrades, illes de l'Egeu septentrional i oriental, Dodecanès–,
- i la costa oest i sud-oest de Turquia.

Figura 1. Mapa físic de l'Egeu

Font: elaboració pròpia a partir de Google Maps.

L'Egeu es pot considerar **una unitat geogràfica**, atès que els territoris que l'integren comparteixen trets comuns pel que fa a la geologia, orografia, hidrografia i clima. És a dir, presenten un tipus de paisatge similar, una flora i fauna comunes, i uns recursos materials no gaire diferents, que els seus pobladors van gestionar amb lleus diferències per fer front al risc i la incertesa mediambiental que comporta viure en les seves costes.

Geològicament, aquests territoris formen part de les terres emergides arran dels plegaments provocats pel xoc entre les plaques tectòniques africana i europea fa entre 15-20 milions d'anys. La placa africana empeny l'europea a l'Egeu, la qual cosa origina una fricció que genera grans falles –falla de Corint– i una línia volcànica –l'arc egeu, de Corint al sud-oest de Turquia–, causa de la **gran sismicitat de la zona**. Els pobles de l'Egeu sempre han conviscut amb terratrèmols, erupcions volcàniques i tsunamis.

El relleu accidentat de la regió és resultat directe de l'activitat tectònica. El paisatge presenta nombroses serres que fracturen la continuïtat de les planes, limitades a la costa i a les valls internes, la qual cosa dificulta la comunicació terrestre. Les muntanyes no són gaire altes, excepte l'Olimp (2.918 m), si bé a les illes sempre es troben un cim o dos de més de 1.500 m, que serveixen de referent a la navegació. La **comunicació per mar**, facilitada per la proximitat entre illes i entre illes i costa, és molt més fàcil que la terrestre, gràcies, així mateix, a la **presència de ports naturals on arrecerar les naus** dels forts vents del nord-oest. Vents i corrents costaners tracen rutes naturals en sentit nord-sud/sud-oest en el continent i oest-est/sud-est a les illes, que afavoreixen la navegació des de l'Egeu fins a la costa nord-africana i la del Llevant.

El procés orogènic explica igualment el tipus de **matèries primeres a l'abast de la població**, que les emprarà per a construir i elaborar estris i manufactures. Marbre i calcària predominen en superfície, mentre que pedra sorrenca i esquist es troben a més profunditat. Materials com l'obsidiana (Melos) o l'esmeril (Naxos), extrets des de l'epipaleolític i el neolític, evidencien un dels trets bàsics de les comunitats egees: la **necessitat de xarxes internes d'intercanvi de recursos**. L'abundància de sòls calcaris, les pluges escasses (250-700 mm) i les poques muntanyes de neu perpètua generen un sistema hídric pobre, de rius curts, poc cabalosos i estacionals, tret de Tràcia i Macedònia. No obstant això, els sòls calcaris afavoreixen l'existència de coves, deus i dipòsits subterranis, que, juntament amb les cisternes d'aigua de pluja, cobreixen les necessitats. A la zona sud, oliveres i pins defineixen el paisatge; en canvi, a les terres irrigades del nord la vegetació és més variada, amb roures i coníferes en alçada. L'agricultura es desenvolupa a les planes costaneres i les valls, així com als vessants, si bé les feixes no s'imposen fins al primer mil·lenni aC. Les planes septentrionals són molt aptes per a la **cria de bestiar** –caps de bestiar, cavalls–, que a les regions més àrides es limita a cabres i ovelles. Aquestes espècies, a més

L'erupció volcànica de Tera

L'erupció volcànica de Tera és l'exemple més destacat de la incidència d'aquests moviments sísmics sobre l'ecosistema de l'Egeu, ja que va enfonsar la meitat de l'illa i la va cobrir amb 40 metres de material volcànic. Es calcula que el seu impacte en forma d'ones gegantines, pluja de cendres i alteracions climàtiques va arribar fins a Creta, Anatòlia, Egipte i costa del Llevant.

del porc i animals de bosc –daines, cérvols–, proporcionen aliment i productes secundaris, tot i que la base de la dieta són els cereals, llegums i fruits, més la pesca en algunes regions. El subsol no és ric en metalls. Coure i ferro es poden obtenir, però només en zones concretes; Tràcia és rica en or, i hi ha plata a l'Àtica i a Siros, illa que, a més, posseeix plom i or. La resta s'ha d'importar.

1.1.2. Etapes de la recerca

Com a disciplina independent, l'**Arqueologia de l'Egeu és bastant recent**, ja que no es defineix fins a l'any 1970 de retruc dels corrents metodològics de la Nova Arqueologia, amb Colin Renfrew i la seva tesi doctoral, *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the 3rd Millennium BC* (1972). Renfrew advocava per un enfocament més científic del material arqueològic –ús del C¹⁴– i l'aplicació de models teòrics per a superar la visió filològica heretada del segle XIX i el pes excessiu de la ceràmica en les síntesis arqueològiques. Ara bé, la importància d'aquests factors no era casual, sinó resultat de la manera com es va arribar a conèixer l'Egeu, del qual amb prou feines se'n tenien notícies. Només hi havia diverses llegendes i el relat de Tucídides sobre el domini del mar –*talassocràcia*– per part de Minos, rei mític cretenc. Va ser **Heinrich Schliemann**, qui, desitjós de demostrar la historicitat dels topònims homèrics, va capgirar la situació.

Convençut per un erudit local que el pujol d'Hissarlık (Turquia) podria ser l'**antiga Troia**, Schliemann hi va excavar entre els anys 1869 i 1890 i hi va **descobrir set ciutats superposades, la segona de les quals va identificar amb la ciutat homèrica**. Paral·lelament, va excavar altres llocs homèrics: Micenes, Tirint, Orcomen i Ítaca. No obstant això, la comunitat científica no va acceptar de bon grat aquest món, batejat *micènic*, que Schliemann havia revelat. No encaixava amb l'ideal grec. Era **violent, luxós i primitiu**. Així doncs, es va descartar que els micènics fossin grecs. Van passar gairebé noranta anys fins que es va acceptar. L'any 1954, Michael Ventris, ajudat per John Chadwick, desxifrava la llengua de les tauletes de fang trobades en els jaciments micènics i demostrava que era una forma dialectal del grec. En el desxiframent van ser crucials les tauletes acabades de descobrir per Carl Blegen, qui abans havia excavat Troia, en un altre paratge homèric, Pilos. Mentrestant, la filologia s'interessava per les llegendes sobre l'arribada dels grecs, associades en la tradició antiga al Retorn dels Heraclides, i el definia com la invasió dòria. Així s'iniciava una problemàtica que repercutiria en l'Arqueologia egea durant molts anys, ja que es promovia la confirmació arqueològica d'aquests esdeveniments llegendaris.

Creta va seguir una altra via. Al mateix temps que es descobrien Troia i Micenes, a Cnossos s'havien trobat unes grans tines que havien despertat l'interès dels erudits, Schliemann inclòs. No obstant això, les dificultats per a excavar a la Creta otomana ho van paraitzar tot, fins que l'any 1900, després de la independència de l'illa, un anglès, Arthur Evans, va comprar els terrenys i va començar a excavar-hi, invertint en això la fortuna paterna. Evans va conside-

rar que havia trobat un palau, un palau laberíntic, que va associar al Minos de la llegenda, d'on deriva el terme *minoic*. L'impacte de la descoberta fou, però, molt diferent de la del món micènic.

L'amor per la naturalesa que respirava l'art minoic, el seu aspecte pacífic, el paper que semblava tenir-hi la dona –una dona moderna, maquillada, enjoiada i encotillada– **van convertir els minoics en estendard de la modernitat**: la primera gran cultura europea.

Evans va excavar Cnossos gairebé fins a la seva mort el 1941. El seu llegat més evident és la reconstrucció del palau i una definició molt personal de la cultura minoica, difícil de contrarestar. Però, en primer lloc, és responsable de dues innovacions de gran transcendència:

- D'una banda, el **sistema tripartit de periodització** que encara s'utilitza: antic, mitjà, recent.
- D'una altra, la **classificació tipològica de la ceràmica**, que constitueix la columna vertebral d'aquesta periodització. D'aquesta manera, la ceràmica va esdevenir l'eina fonamental de l'Arqueologia egea.

Les Cíclades es van explorar també a la fi del segle XIX. L'absència de referències literàries va resultar beneficiosa en reduir la tendència historicista. No obstant això, la troballa de les figures de marbre, tan apreciades per l'avantguarda artística europea del segle XX, va incidir-hi negativament, ja que va fomentar les excavacions il·legals i la pèrdua consegüent del context original, la qual cosa n'ha dificultat la comprensió de l'ús i el significat. Així doncs, és lògic que la Nova Arqueologia arrelés a les Cíclades i que l'aplicació de models teòrics s'hi desenvolupés de manera més oberta. Igualment significatives han estat les aportacions recents de l'Arqueologia de gènere, del cos i dels sentits.

1.1.3. Periodització i cronologia

L'Arqueologia egea comprèn **dos grans períodes**, el neolític i l'edat del bronze, subdividits segons el sistema tripartit en antic, mitjà i recent, encara que es tendeix a distingir quatre etapes en el neolític: neolític antic, neolític mitjà, neolític recent i final. La **periodització de l'edat del bronze és més complexa**, ja que dins de la general –bronze antic, bronze mitjà i bronze recent–, cada regió posseeix la seva periodització pròpia. Es parla dels períodes següents:

- Ciclàdic antic, ciclàdic mitjà i ciclàdic recent, a les Cíclades.
- Hel·làdic antic, hel·làdic mitjà i hel·làdic recent, al continent.
- Minoic antic, minoic mitjà i minoic recent, a Creta.

La correlació entre aquestes fases marc i l'evolució tipològica ceràmica crea altres subdivisions que s'indiquen amb nombres romans –I, II, III–, subdividides al seu torn amb lletres majúscules –A, B, C–, susceptibles de subdividir-se àdhuc afegint-hi els nombres àrabs 1, 2. Malgrat la seva aparent complexitat, aquesta periodització és l'habitual. Les fases se solen abreujar. Així, Minoic Recent IA s'escriuria MR IA, i Hel·làdic Recent IIIA1, HR IIIA1 (taula 1).

Taula 1. Periodització de l'edat del bronze a l'Egeu. Les dates absolutes s'han arrodonit

Dates	Fase	Cíclades	Creta	Continent
3500 – 2100 aC.	Bronze Antic	Ciclàdic Antic I (CA I)	Minoic Antic I (MA I)	Hel·làdic Antic I (HA I)
		Ciclàdic Antic II (CA II)	Minoic Antic II (MA II)	Hel·làdic Antic II (HA II)
		Ciclàdic Antic III (CA III)	Minoic Antic III (MA III)	Hel·làdic Antic III (HA III)
2100 – 1750 aC.	Bronze Mitjà	Ciclàdic Mitjà I (CM I)	Minoic Mitjà IA (MM IA)	Hel·làdic Mitjà I (HM I)
			Minoic Mitjà IB (MM IB)	
		Ciclàdic Mitjà II (CM II)	Minoic Mitjà II (MM II)	Hel·làdic Mitjà II (HM II)
		Ciclàdic Mitjà III (CM III)	Minoic Mitjà IIIA (MM IIIA)	Hel·làdic Mitjà III (HM III)
Minoic Mitjà IIIB (MM IIIB)				
1750 – 1000 aC.	Bronze Recent	Ciclàdic Recent I (CR I)	Minoic Recent IA (MR IA)	Hel·làdic Recent I (HR I)
			Minoic Recent IB (MR IB)	
		Ciclàdic Recent II (CR II)	Minoic Recent II (MR II)	Hel·làdic Recent IIA (HR IIA)
				Hel·làdic Recent IIB (HR IIB)
		Ciclàdic Recent III (CR III)	Minoic Recent IIIA1 (MR IIIA1)	Hel·làdic Recent IIIA1 (HR IIIA1)
			Minoic Recent IIIA2 (MR IIIA2)	Hel·làdic Recent IIIA2 (HR IIIA2)
Minoic Recent IIIB (MR IIIB)	Hel·làdic Recent IIIB (HR IIIB)			
Minoic Recent IIIC (MR IIIC)	Hel·làdic Recent IIIC (HR IIIC)			

La periodització ceràmica no és l'única. A Creta es fa servir una periodització que parteix de l'evolució dels palaus i distingeix 4 fases:

- la fase inicial o pre-palaus (*Prepalatial*).
- la segona, proto-palaus (*Protopalatial*) o palaus antics (*Old Palaces*).
- la tercera, neo-palaus (*Neopalatial*) o palaus nous (*New Palaces*).
- la quarta, post-palaus (*Post-palatial*).

Aquest sistema predomina en les síntesis històriques, mentre que la tipologia ceràmica s'empra per a datar estrats i objectes. A les Cíclades, Renfrew va establir una periodització sobre la base de les cultures que ell va identificar (Grotta-Pelos, Keros-Siros i Filakopí I). Atès que l'arc cronològic de cada fase equival gairebé a Cícladic antic, mitjà i recent, la divisió tradicional sol mantenir-se.

Les perioditzacions citades estructuren la cronologia relativa. L'absoluta, en canvi, és problemàtica a causa del conflicte entre els partidaris del sistema tradicional i els defensors dels sistemes científics.

A l'Egeu, per establir una data absoluta es partia d'objectes egipcis o orientals presents en contextos egeus, o viceversa, i **s'aplicava la cronologia absoluta egípcia i mesopotàmica corresponent**, els anomenats sincronismes.

Així, la ceràmica minoica trobada en jaciments egipcis de l'Imperi Mitjà connectava els primers palaus amb les dinasties XII-XIII, mentre que la ceràmica micènica HR IIIA2 descoberta a El-Amarna situava aquesta fase ceràmica en el període final de la dinastia XVIII. No obstant això, a mesura que augmentaven les dates de C^{14} , es va observar que diferien en molt de les obtingudes per sincronismes. Això va originar un enfrontament que va esclatar quan tres sistemes diferents de datació – C^{14} , anàlisi de les capes glacials i dendrocronologia– van proposar datar l'erupció de Tera, que els sincronismes situaven cap a l'any 1550 aC., a finals del segle XVII aC. El tronc d'olivera trobada sota la capa de lava el 2005, l'anàlisi del qual corrobora la data de C^{14} , podia haver resolt la qüestió, però la desconfiança en els procediments i resultats de totes les tècniques implicades, més els dubtes respecte de l'erupció detectada en el fons glacial ho han deixat tot igual. Per això, **a l'Egeu coexisteixen dues datacions absolutes**, l'alta – C^{14} –, i la baixa –sincronismes.

1.1.4. Tipologia de la documentació

La documentació arqueològica constitueix la base per a conèixer les cultures egees, donada la limitació de les fonts escrites. **L'escriptura apareix a l'Egeu en el bronze mitjà**, però el seu ús és limitat, sectorialment i geogràficament. A més, el tipus de documentació escrita presenta tres problemes intrínsecs:

- Dels quatre tipus d'escriptura en ús –Jeroglífics cretencs, Lineal A, Lineal B i Xiprominoic–, **només s'ha desxifrat el Lineal B**. Els altres són difícils de desxifrar, malgrat els intents, per l'escàs nombre d'inscripcions trobades.
- En el cas del Lineal B, les tauletes de fang, conservades gràcies als incendis ocorreguts en els palaus, contenen informació només de l'any en curs, a

tot estirar de l'anterior. Es tracta d'una documentació de primera instància, que després es transferia a altres suports.

- Les tauletes proporcionen únicament dades sobre la gestió dels palaus: producció de manufactures, treballadors, propietat de la terra, taxes, impostos i subministraments per a festes a palau i festivals religiosos. **No es posseeix cap tipus de document polític, religiós o literari.**

Tot això es podria compensar si es comptés amb un nombre de fonts externes més gran. Per desgràcia, ni Cnossos ni Micenes apareixen en la correspondència d'El-Amarna. En canvi, **els arxius cuneïformes de Mari i Ugarit al·ludeixen a contactes comercials amb Creta**, i detallen la presència d'intèrprets. Creta rep en les tauletes el nom de *Kaptara*, semblant al bíblic *Kaftor*. De fet, els textos egipcis que acompanyen els frescos de portadors egeus en les tombes de la dinastia XVIII empen un terme semblant, *Keftiu*, juntament amb un altre de més general, *Illes en mig del Gran Verd (= mar)* (figura 2). A part de les tombes, **altres textos egipcis impliquen un coneixement, directe o indirecte, de l'Egeu**. El més important és l'anomenada «llista egea», una de les llistes de topònims inscrites a la base dels colossos del temple d'Amenofis III a Kom el-Hetan (Tebes). La base egea està en mal estat, però encara es poden llegir diversos noms sota dos topònims genèrics: *Keftiu* (Creta) i *Tanaia* (continent). Apareixen Amnissos (port de Cnossos), Cnossos, Festos, Cidònia (actual Khanià), Citera, Nàuplia i Micenes. Els altres són problemàtics.

Figura 2. Tomba de Rekhmire (Tebes). *Keftiu* portant presents al faraó

Font: Wikimedia Commons.

D'altra banda, **documents hitites** parlen d'un territori a l'oest –*Ahiyawa*–, implicat en revoltes dels seus vassalls occidentals, amb qui els hitites mantenen, així mateix, contactes diplomàtics. Si bé hi ha un cert consens a considerar que el terme designa algun centre micènic –Tebes, Micenes– o tot el

territori, no queda clar quin seria l'estatus polític d'*Ahhiyawa*, ni si les seves accions a la costa anatòlica s'han d'interpretar com ràtzies o accions militars interessades.

Si ens fixem en la documentació arqueològica, és evident que la ceràmica i els conjunts arquitectònics –palaus i tombes– destaquen, però no cal oblidar les pintures murals, les estatuetses de bronze i terracota o la glíptica, a més dels derelictes, un trobat al golf Sarònic (Íria) i dos a la costa sud-oest de Turquia (Cap Gelidònia i Uluburun).

1.2. Poblament de l'Egeu

1.2.1. Fase inicial del poblament

Malgrat certs indicis de presència humana durant el paleolític final en coves i abrics –cova Francti (Argòlida), amb una seriació estratigràfica del 20000 al 3000 aC.–, i en llocs a l'aire lliure en el mesolític, fins i tot en illes, **no es pot parlar de poblament estricte fins al neolític**. La difusió del neolític serà un procés llarg, que es pot dividir en dues etapes: la inicial, entre el 7000 i el 5500 aC., i la plena, del 5500 al 3500 aC. En la primera, el poblament es concentrarà en el nord –Tessàlia, Macedònia– i Creta (Cnossos), mentre que en la segona s'ocuparà la resta del territori i les illes.

El **neolític egeu és exogen**, és a dir, no deriva d'una domesticació local, sinó que apareix ja format. Això suposa que grups procedents de regions veïnes –Llevant, Anatòlia– van portar, segurament per via marítima, les espècies vegetals (blat, ordi, llegums), animals (ovelles, cabres, porcs, bestiar) i tecnologies associades, que al principi no inclou la ceràmica.

Els poblats de la primera etapa, situats vora els rius i punts d'aigua, presenten un **hàbitat permanent de llarga durada** que ha donat lloc a un *tell-toumba* a Macedònia, *magoula* a Tessàlia. Hi devien viure entre 50 i 250 persones, en cases familiars quadrangulars, que compartien l'àrea de cuina i treball. El més extens és el de Nea Nicomèdia (Macedònia), que ja posseeix ceràmica.

En la segona etapa, que coincideix amb un clima més sec, el neolític s'estén a poc a poc, primer al Peloponès, Quios, Tasos i Rodes, i en el cinquè mil·lenni aC. a les illes orientals, Dodecanès i diverses Cíclades, la qual cosa implica una millora de la tecnologia naval. Les Cíclades no s'ocuparan del tot fins al quart mil·lenni aC., i les més petites, com Delos, a principis del tercer. Val a dir que es poblaran illots que mai més es tornaran a habitar. El poblament de la segona etapa va acompanyat de les innovacions següents:

- La introducció de nous cultius –olivera, vinya, lli (Cnossos).

El derelictes d'Uluburun

Ha estat el més determinant per les innombrables dades que aporta sobre les rutes comercials de finals del segle XIV aC. La nau, cananea de 20 tones, transportava 10 tones de lingots de coure xipriota, una tona de lingots d'estany i 175 lingots de pasta vítria, així com materials orgànics, teixits, geres de transport, eines, peses i balances, diverses armes, provisions, objectes personals i una tauleta de cera per a escriure. Es dirigís o no a un port egeu, el seu contingut ens permet entreveure la gran varietat de productes i matèries primeres que circulaven.

- L'avanç de la ramaderia i possible ús de la tracció animal (Creta).
- L'augment de l'emmagatzematge.
- L'especialització i difusió de la ceràmica (figura 3).
- Un canvi en la ubicació, ja que també s'ocupen terres poc fèrtils.

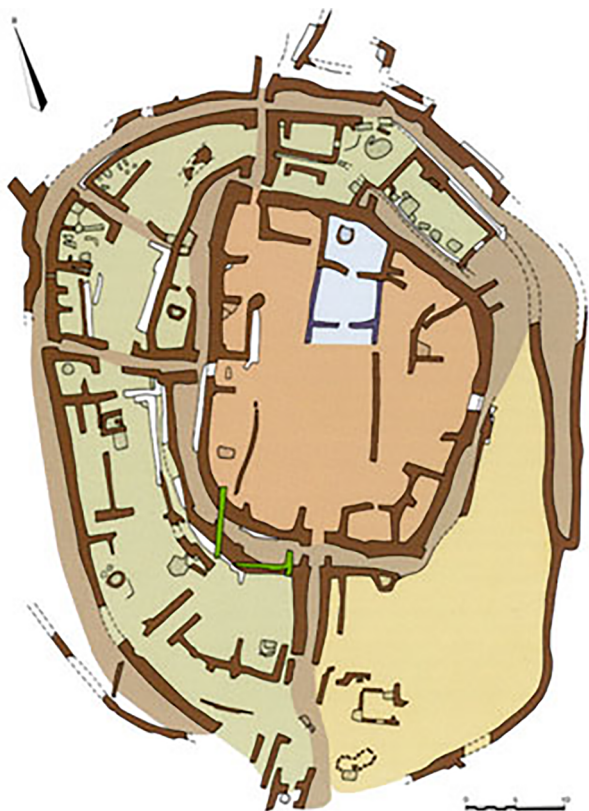
Alguns poblats s'abandonen i uns altres s'amplien i fortifiquen (Sesklo i Dímini a Tessàlia). Les cases augmenten de mida, amb l'àrea de cuina i treball dins o en un pati tancat. Vàries destaquen per la seva grandària i situació, com el *mègaron* de Sesklo i Dímini, potser espai comunitari o residència d'un cap, malgrat que no s'observen diferències en l'accés als recursos (figura 4). Apareixen, a més, **les primeres necròpolis fora del poblat**.

Figura 3. Ceràmica del neolític final

Font: Foundation of the Hellenic World.

Figura 4. Planta del jaciment de Dímini (Tessàlia)

Font: Foundation of the Hellenic World.

1.2.2. El neolític final i la transició a l'edat del bronze

Els canvis iniciats en l'etapa anterior continuen, ja que s'abandonen els grans poblats i sorgeix un poblament dispers que ocupa fins i tot zones marginals. Les necròpolis es fan més visibles amb les primeres tombes de cista, l'aixovar de les quals mostra indicis de diferenciació social i de sexe, així com objectes exòtics, que demostren l'existència d'**intercanvis llunyans**. De fet, en aquesta fase apareixen els **primers objectes de metall**, primer importats dels Balcans (coure, or) i després de fabricació local (coure, or, plata, plom), i una **ceràmica brunyida monocroma comuna**. Es difonen les figures femenines voluminoses, que els estudis de gènere han ajudat a desvincular del concepte de *deessa mare* i del matriarcat. La multiplicitat de gèneres –masculí, femení, hermafrodita, híbrid–, el context domèstic, el tractament individualitzat del cos, vestit i trets físics, així com la tipologia tan variada suggereixen múltiples funcions, des d'objectes simbòlics, màgics o d'iniciació fins a signes de poder o estatus.

1.3. La cultura ciclàdica

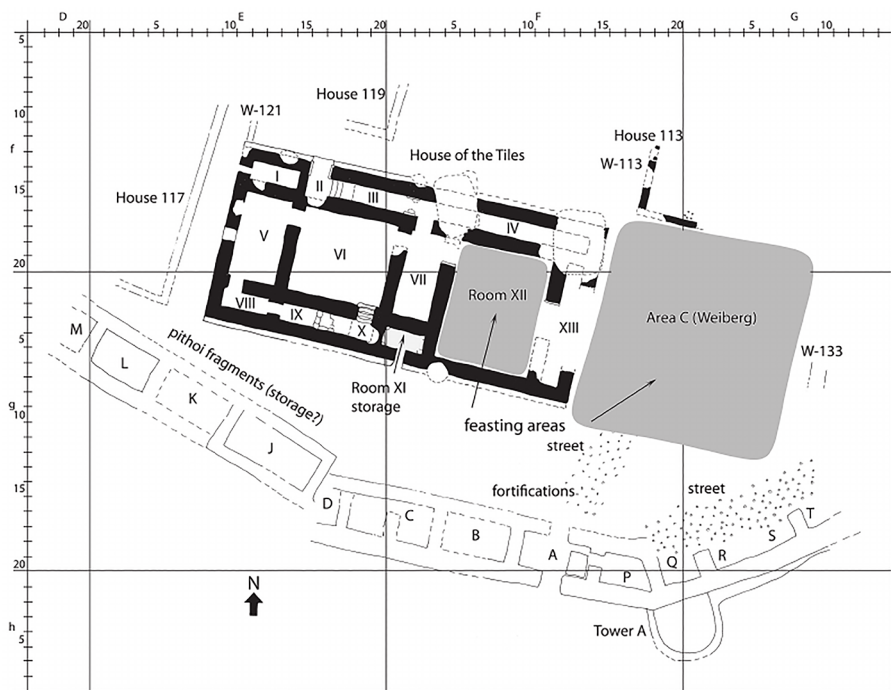
1.3.1. El bronze antic a l'Egeu

La fase inicial de l'edat del bronze, el bronze antic (3500-2000 aC.) destaca pel **gran desenvolupament de les Cíclades**, que se situen al capdavant de les innovacions culturals i tecnològiques.

No obstant això, les altres regions evolucionen, així mateix, cap a un **tipus de societat més complexa**. Excepte Cnossos, els nous poblats se situen en llocs diferents als neolítics, que no s'abandonaran (Lerna, Tirint, Tebes, Egina). Lerna n'és l'exemple més destacat, ja que s'hi documenten els tres elements que caracteritzen els poblats de l'edat del bronze (figura 5 i 6):

- Un nucli urbà definit per eixos viaris, envoltat per una muralla amb bastions.
- Una gran construcció rectangular de dos pisos, amb corredors laterals i coberta de teules.
- L'ús de segells-tampó de motius geomètrics com a marca de propietat o control.

Figura 5. Lerna. «Casa de passadís» i muralla

Font: Aegean Prehistory. Darmouth University.

Tot això indica que es tracta de **nuclis proto-urbans**. La similitud amb segells de l'àrea siriana ha portat a suposar que hi podria haver hagut una connexió, encara que no es pot afirmar que a Lerna els segells fossin realment una eina administrativa (figura 6).

Figura 6. Empremtes de segells trobats a l'interior de la «Casa de passadís» de Lerna

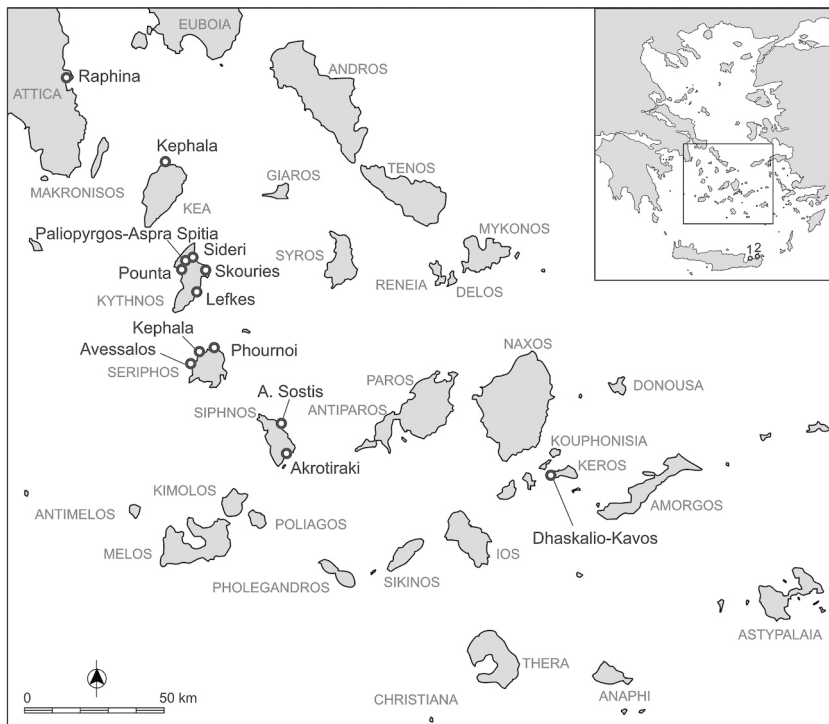
Font: Aegean Prehistory. Dartmouth University.

Aquests elements es donen també en l'Egeu oriental –Termi (Lesbos), Poliochni (Lemnos)– i Anatòlia (Troia, Limantepe), on però els edificis tenen planta de *mègaron*. Comú a ambdues costes són els *tresors* –objectes d'or, plata i bronze colgats–, com el tresor de Príam, trobat per Schliemann. Aquests tresors evidencien l'amplitud **dels intercanvis**, **la difusió de la metal·lúrgia i una incipient acumulació de riquesa**. No hem d'oblidar que en aquesta fase s'introdueix definitivament **la tracció animal i l'ús de l'arada**, es difon el cultiu i la cultura del vi –gerres, copes–, i els productes derivats –llet, llana–, de manera que els recursos augmenten en qualitat i quantitat.

1.3.2. Característiques de la civilització ciclàdica

Parlem de civilització ciclàdica per a definir la **cultura de les Cíclades en el bronze antic** (figura 7). La definició neix a principis del segle XX per oposició a la minoica i micènica, encara que en realitat va ser l'estètica «moderna» de les **figuretes ciclàdiques** el que va donar forma a aquest concepte.

Figura 7. Principals jaciments ciclàdics

Font: M. Georgakopoulou. «Mobility and Early Bronze Age Southern Aegean Metal Production». A: E. Kiriatzi i C. Knappett (eds.). *Human Mobility and Technological Transfer in the Ancient Mediterranean*. Cambridge, CUP, 2016, pàgs. 46-67.

Les figures (figura 8), evolució de les neolítiques i fabricades en marbre blanc, no eren llises; estaven pintades. L'anàlisi de la superfície ha revelat la presència de pigments minerals –atzurita (blau) i cinabri (vermell)– per a indicar trets facials, tatuatges, vestits i joies. La tipologia, molt variada, pot agrupar-se en dos grans grups:

- L'esquemàtica –cap i extremitats semblants a un violí–.
- La naturalista, que representa homes, dones i tipus mixts, a més de músics, guerrers o grups.

Les més freqüents són les femenines de braços creuats, pubis incís i cos post-part, trobades en tombes, habitatges i santuaris. El grup més destacat procedeix del santuari de Daskalió a Keros, un illot avui deshabitat que en el bronze antic va ser seu d'un gran centre metal·lúrgic i del primer santuari de les Cíclades.

L'ús de les figures

Cal destacar que la majoria de les figures de Daskalió havien estat trencades expressament, igual que els vasos de pedra i ceràmica que hi havia al costat. Aquest fet ha de fer reflexionar sobre l'ús de les figures, que sens dubte tenien múltiples funcions, potser també la de rúbrica de transaccions.

Figura 8. Figureta ciclàdica post-part

Font: Getty Museum.

Figura 9. Illot de Keros, exemple d'hàbitat ciclàdic

Font: Keros Project, Universidad de Cambridge.

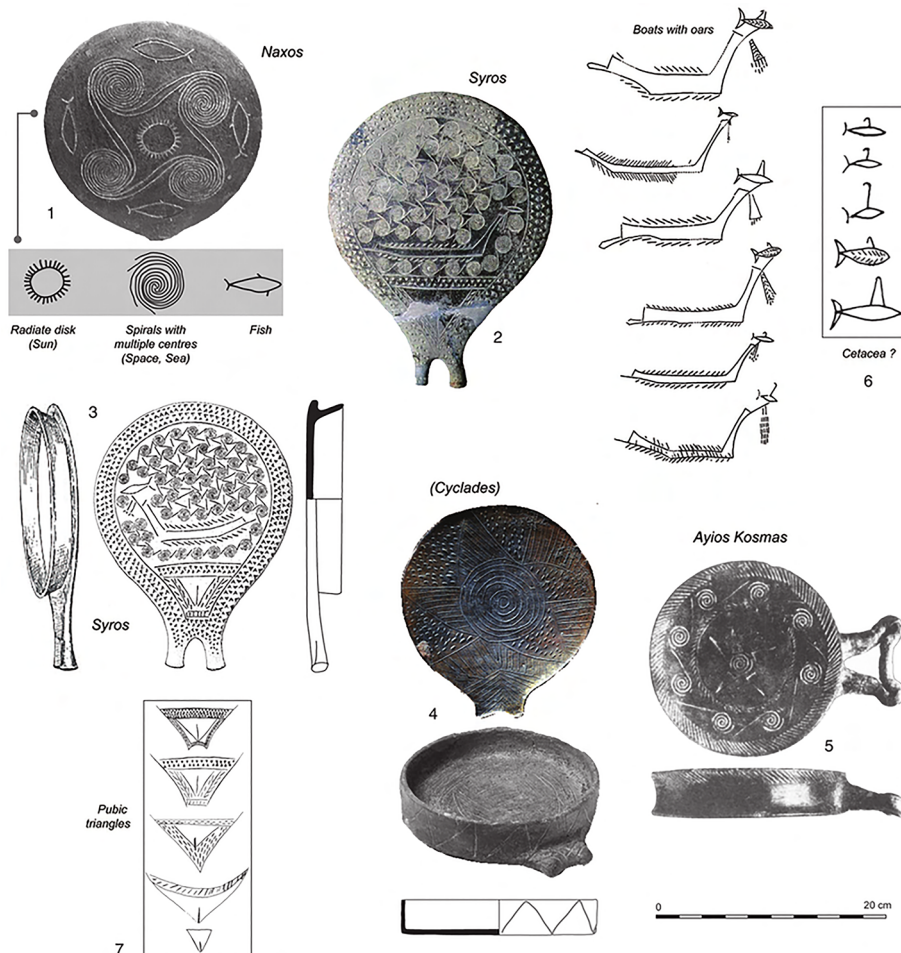
Keros exemplifica el tipus d'hàbitat ciclàdic (figura 9): petits nuclis situats en punts estratègics, interdependents per a subsistir. Així, s'entén que es triïn llocs poc idonis, però que posseeixen materials valuosos (coure a Citnos) o serveixen de lloc de pas. Petits i grans –Filakopí (Melos), Kastrí (Siros), Grotta (Naxos), Skarkos (Íos), A. Irini (Kea)– presenten una estructura urbana d'eixos viaris, cases ovals, després trapezoidals, i, a partir del CA II, muralla de bastions circulars, com al continent, tot i que sense edificis singulars. Les necròpolis, de tombes de cista, presenten plataformes d'ofrenes, associades potser a un culte als avantpassats. L'aixovar conté abundants peces d'or, coure i marbre.

La navegació s'efectuava en dos tipus de naus:

- La curta, d'uns vuit metres i d'un a quatre remers, apta per a petits viatges i transport d'animals, com es veu en un gravat a la roca a Naxos.
- La llarga, d'uns vint metres i vint-i-quatre remers, que podia cobrir de quaranta a cinquanta quilòmetres diaris i carregar fins a una tona.

A banda de models de plom, la nau llarga la coneixem sobretot gràcies a les imatges incises en una estranya peça ciclàdica, la *paella* (figura 10), recipient de forma oval i ús incert –líquids, sal, mirall?–, acabat en dues nanses petites, que recorda un úter i presenta un pubis incís. La forma estreta i allargada de la nau era apta, a més de per al transport, per a accions militars, cerimonials i de prestigi. Només els grans centres podrien equipar-les, ja que època de navegació i collita coincideixen. De fet, la majoria de les paelles amb naus incises procedeixen de l'illa amb més recursos, Siros.

Figura 10. Paelles ciclàdiques amb representació de naus llargues i triangle púbic

Font: J. Coleman (1985). «Frying Pans of the Early Bronze Age Aegean». *American Journal of Archaeology* (vol. 89, n.º 2, pàgs. 191-219).

1.4. La civilització minoica

1.4.1. Creta abans dels palaus

El poblament inicial de Creta procedeix, pel que sembla, de la costa sud d'Anatòlia, i no de la zona central, com passa al continent i les illes, la qual cosa confereix a Creta trets peculiars. Aquests trets gestaran la cultura que anomenem minoica, desenvolupada a Creta durant el bronze mitjà i la primera fase del recent (MM IB-MR IB) (1900-1500 aC.). En el període anterior, el bronze antic (3100-2100 aC.), trobem a l'illa un **triple patró d'hàbitat**:

- Grans centres en zones agrícoles extenses i productives (Cnossos, Màlia).
- Enclavaments comercials costaners (Mochlos, Pseira, Petràs-Kefala, al nord, i Mirtos, al sud), on a més es processa lli, coure, es tenyeix llana i es talla la pedra.
- Punts marginals (Zeros), que aviat són abandonats.

Els grans assentaments s'amplien de mica en mica i delimiten dins del nucli urbà una àrea oberta comunitària, que a Màlia, Festos i Cnossos coincideix amb la ubicació posterior del pati del palau. S'observen, així mateix, **novetats arribades possiblement per la via llewantina**:

- productes sirians i egipcis, aviat imitats a Creta
- provisió regular d'estany
- ús del granulat en orfebreria
- els primers segells i dagues
- potser pesos i mesures pròxim-orientals
- la introducció de la nau de vela quadrada, representada en segells a partir del MA III

En l'àmbit funerari es difonen les **tombes familiars**, que a la zona central i del sud són circulars (*tholoi*), i a la zona est són quadrades (*house tombs*). L'aixovar inclou peces locals (segells, ceràmica, armes, joies) i foranes (escarabeus, amulets, figuretes), que subratllen l'estatus del difunt i evidencien el paper que les pràctiques funeràries van tenir en la promoció de grups socials emergents.

1.4.2. El procés formatiu dels palaus: els palaus antics o proto-palaus

El tret més característic de la civilització minoica el constitueix el *palau*, tal com el va definir Evans, que representa l'aparició a l'Egeu del **model estatal basat en una autoritat central**, que controla els recursos econòmics i humans a través d'un sistema administratiu i burocràtic.

No obstant això, hi ha un gran debat al voltant del seu origen. El punt crucial és establir si estem davant un procés secundari, fruit del contacte amb estats formats (Pròxim Orient), o primari, en què els factors interns són determinants, per més que els externs puguin contribuir-hi. Avui es tendeix a considerar la gènesi dels *palaus* com el resultat d'una evolució interna, en la qual van poder incidir més factors. Ara bé, cal recalcar dos punts:

- Primer, no es poden retrotraure les dades de les tauletes del sistema d'escriptura Lineal B –que corresponen al període de control micènic– a les fases anteriors; ni tampoc pensar que palaus antics i palaus nous funcionarien igual. Hi ha diferències que suggereixen que el grau de jerarquització i control era més gran en els nous.
- Segon, últimament s'ha qüestionat el terme *palau*; tant que s'escriu en cursiva a fi de no identificar palau amb residència. Més enllà de la dificultat per a identificar quin tipus d'autoritat –única, compartida– exercia el poder, això es deu al fet que, de les funcions que tenia el *palau* –religiosa, cerimonial, social, econòmica, industrial, administrativa, d'emmagatzematge, lúdica–, la residencial amb prou feines es constata. Per això, s'insisteix en la seva funció cerimonial i social, i s'hi veu un espai de cohesió, interacció i integració, en què elits dominants i habitants estenyien llaços a través de pràctiques comunes.

La hipòtesi d'una autoritat compartida s'aplica només als palaus antics, que apareixen cap al 1900 aC. en diversos punts de l'illa (Cnossos, Màlia, Festos, Petràs), en la transició de l'MM IA a l'Ib. Se'n sap molt poc d'aquests palaus a causa de l'activitat posterior. Ocupaven, no obstant això, una àrea considerable (20 ha a Festos; 40 ha a Cnossos), que ja incloïa el pati central, l'àrea oest oberta i els tallers i magatzems. Però el més important és l'ús **d'un sistema administratiu**, que implica control de l'activitat econòmica. L'adopció de l'escriptura sembla gestar-se a Creta, ja que els signes cretencs no tenen equivalent en cap altre sistema. Malgrat tot, no es poden descartar influències externes. Els palaus antics són destruïts cap al final de l'MM IIB, potser per terratrèmols, ja que no hi ha indicis d'accions violentes.

1.4.3. Els primers sistemes d'escriptura

Les primeres mostres segures d'escriptura daten del període dels palaus antics, amb l'ús de dos sistemes: **Jeroglífics cretencs** (figura 11), així anomenats per Evans en ser signes pictogràfics, i **Lineal A** (figura 12), pel traç lineal dels signes. Hi ha dos sistemes més, l'escriptura **d'Arcanes**, identificada només en segells i que no és segur que sigui un sistema diferent, i el **Disc de Festos**, els signes del qual van estampats i no incisos, i no té cap paral·lel, llevat potser d'una dextral.

L'administració minoica va usar només jeroglífics i el sistema Lineal A, aquest últim emprat també en inscripcions votives.

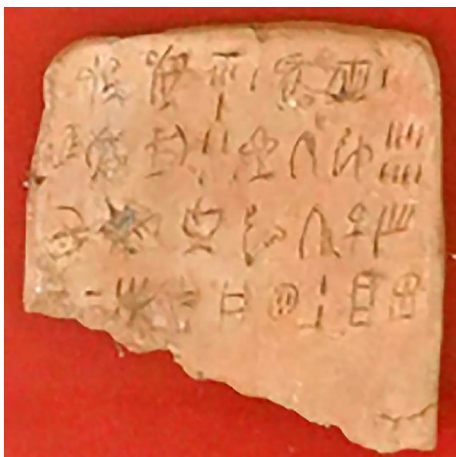
Tots dos són coetanis i comprenen sil·labogrames, complementats amb logogrames que representen productes i quantitats. S'observa una distribució geogràfica de les escriptures, ja que els jeroglífics es constaten a la regió nord i est (Petràs, Màlia, Cnossos), i el Lineal A a les regions sud i oest (Cidònia, Cnossos, Festos, A. Tríada), coincidint amb l'àrea de difusió de les tombes quadrades i circulars. Els jeroglífics estan en ús fins al final del tercer mil·lenni aC. i després desapareixen. El Lineal A serà, doncs, l'únic sistema emprat durant el període dels palaus nous. No sabem quina seria la llengua que reproduïxen aquests documents, si bé la hipòtesi més versemblant la relaciona amb el grup indoeuropeu sud-anatòlic.

Figura 11. Segell amb escriptura jeroglífica cretenca

Font: Wikimedia Commons.

Figura 12. Tauleta de Lineal A procedent del *palau* de Zakro

Font: Wikimedia Commons.

1.4.4. El sistema administratiu

El sistema administratiu minoic era complex. Hi havia dos tipus de documents: escrits i segellats. El primer grup l'integraven (figura 13):

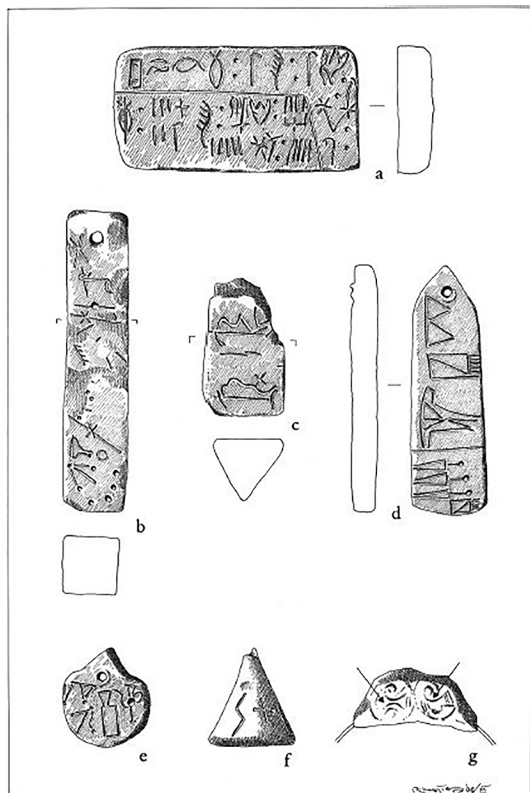

- tauletes (figura 13 a)
- barres de quatre cares (figura 13 b-c)
- barres de dues cares amb orifici (etiquetes) (figura 13 d)
- medallons rodons o cons (figura 13 e-f)

Tauletes i barres (figura 13 a-c) registraven dades, mentre que medallons i etiquetes es lligaven a objectes i documents en altres materials. El Lineal A, en canvi, només va emprar tauletes (figura 12 i 14a).

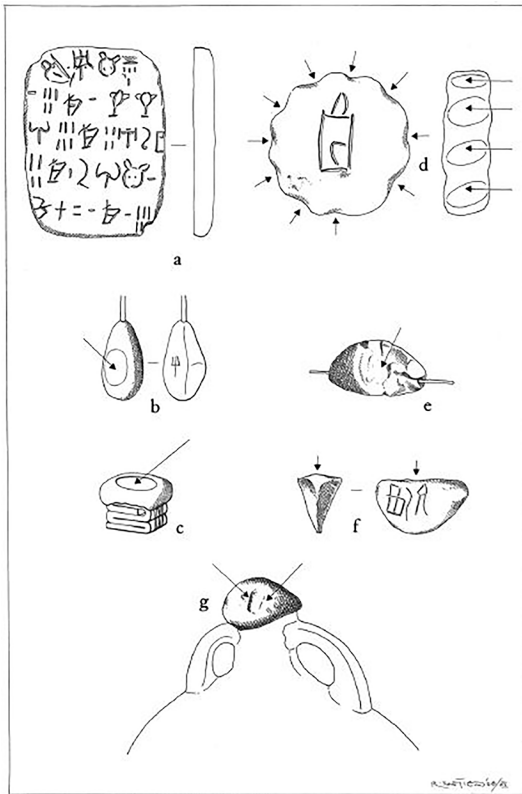
Els segellats resultaven d'imprimir un segell sobre un objecte (figura 14 d), que podien ser nòduls de diverses formes –penjant (figura 14b), pla (figura 14c), de dos forats (figura 14e) o de tres cares (figura 14f)–, medallons, o empremtes directes sobre fang (figura 14g), que lacraven papirs, pergamins, cistelles, sacs de cuir, caixes, gerres i portes. S'ha observat que els sigil·lats de les portes porten 2 i 3 empremtes, la qual cosa indica una supervisió molt acurada. Nòduls i medallons equivalien a rebuts i albarans del lliurament de productes, treballs o serveis; potser també servien de moneda de canvi. El sistema jeroglífic usava, a més, uns creixents (figura 13 g), emprats per al pagament de tributs. Tots aquests documents els trobarem després en el Lineal B, excepte els medallons.

Figura 13. Tipologia de documents en jeroglífics. a. tauleta rectangular. b. barra de quatre cares. c. barra de tres cares. d. barra de dues cares. e. medalló. f. con. g. creixent.

Font: E. Cline (ed.). *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford, OUP, Fig. 26.1-2.

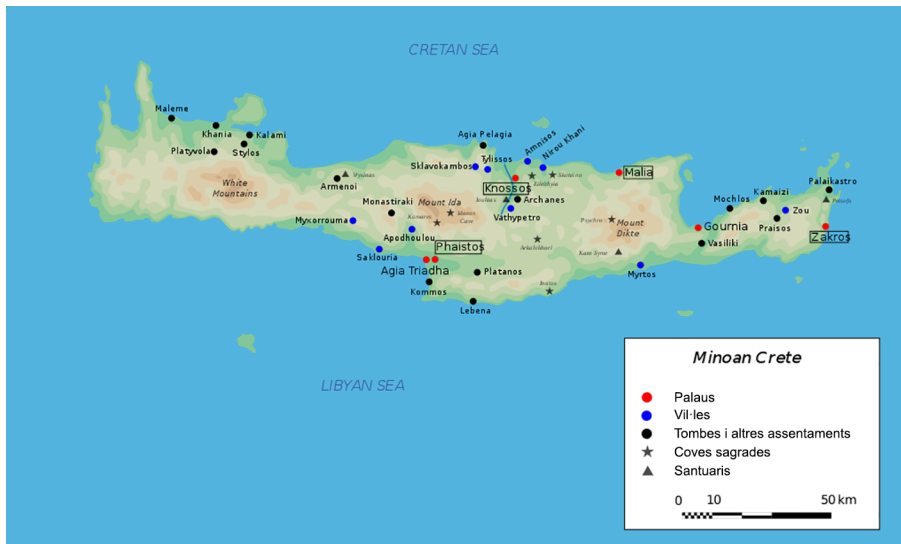
Figura 14. Tipologia de documents en Lineal A. a. tauleta. b. nòdul penjant. c. nòdul pla. d. boles. e. nòdul de dos orificis. f. nòdul de tres cares. g. lacre.

Font: E. Cline (ed.). *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford, OUP, Fig. 26.1-2.

1.4.5. La cultura minoica dels palaus nous

Figura 15. Creta minoica.

Font: Wikimedia Commons.

En la fase dels palaus nous (MM III - MR IB) Creta aconsegueix el zenit de la seva expansió cultural i econòmica. Ara es pot parlar de cultura minoica, ja que la uniformitat s'imposa sobre les diferències regionals.

Els *palaus*, més grans, ocupen tota l'illa: Cnossos, Festos, Màlia, Kato Zakro, Cidònia, Galatàs, Gurnià (cercles vermells de la figura 15). Creta, a més, s'obre plenament a l'exterior, i no només pels intercanvis, que van del nord d'Àfrica a l'Hel·lespont, Xipre i el Llevant, sinó que la irradiació del *model* minoic –arquitectura, frescos, manufactures, Lineal A, pesos i mesures, culte–, fora de Creta –a Citera, Cíclades (Melos, Tera, Kea), Dodecanès (Rodes) i Anatòlia (Milet, Iasos)–, suggereix una influència directa i potser presència de població procedent de Creta.

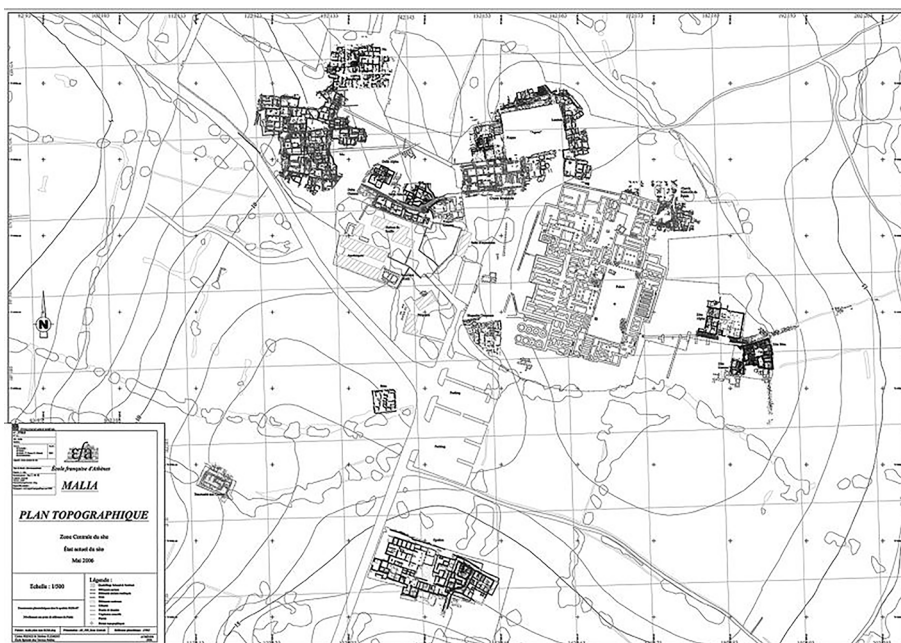
1) **Organització territorial.** Se sol dir que Creta estaria dividida en regions sota el control d'un *palau*. Així Cnossos dominaria el centre, Cidònia l'oest, Festos el sud, Mallia el nord-centre, Galatàs el centre-oest, i Zakro l'est. Ara bé, el fet que Gurnià sigui molt a la vora de Mallia, i Kommos i A. Tríada de Festos obre interrogants pel que fa la jerarquització interna del territori i el control que nuclis no definits arquitectònicament com a *palau*, però amb capacitat administrativa, podrien exercir. Cnossos, amb 1.000 km² de territori, era el *palau* més extens, però no sembla que dominés els altres.

2) **Tipologia dels assentaments.** Més que jerarquització, que se'ns escapa en no entendre la documentació en Lineal A, hem de parlar de tipologia d'assentaments. Val a dir que els *palaus* no eren construccions aïllades, sinó que formaven part d'un teixit urbà (figura 16). Cnossos ocupava 100 ha –*palau* 1'3–, amb una població total de 18.000 persones. No estaven a tocar la costa, sinó una mica més a l'interior, de manera que el port –Amnissos, Poros a Cnossos; Kommos a Festos– constituïa un nucli a part. El tipus d'assentament més habitual eren el centres mitjans situats a les planes, amb una planificació urbana ben definida –xarxa viària, habitats, tallers, àrea pública, àrea religiosa (Gurnià, Palékastrò). Després vindrien nuclis petits en zones més altes, i instal·lacions agrícoles i ramaderes aïllades. En els centres mitjans hi trobem edificis de grans dimensions, molt semblants en planta al *palau*, les *vil·les* (A. Tríada, Vatípetre), que funcionaven com a seu administrativa (cercles blaus de la figura 15).

3) **Elements arquitectònics del palau.** El palau constitueix un tipus d'edifici molt complex, ja que està format per sectors funcionals comunicats entre sí interiorment, però indirectament amb la resta, la qual cosa crea un sistema d'accessos i circulació interna molt complicat (figura 16). El punt central és el pati. Al seu voltant hi trobem, a l'oest, àrees cerimonials, culturals i magatzems; al nord, arxius i zones de manufactura; a l'est, sectors més residencials i tallers; i al sud, àrees de representació i industrials. Al palau s'hi arribava per l'oest. Una via enllosada portava a una esplanada acabada al nord en graderia. Allà s'alçava la façana oest, la més monumental, amb grans carreus i revestiment d'alabastre. Pati i esplanada oest eren zones públiques, mentre que l'accés a l'interior estava restringit. Les cambres del palau es distribuïen en nivells mitjançant escales, que, juntament amb els celoberts, tenien també la funció d'il·luminar. Hi havia canalitzacions per desguassos, aigua corrent i pluja, així com banys i comunes. Evans va identificar dues estances peculiars,

la sala minoica (*minoan hall*) i la cambra lustral (*lustral basin*). La sala minoica presenta una cambra rectangular separada de la resta per un sistema de pilars i portes de dues fulles, que permetia controlar l'accés, la claror i la ventilació. Aquesta sala, potser residencial i cerimonial, la trobem també a les vil·les, i fora de Creta. La sala lustral, en canvi, és una estança soterrània tancada, connectada al pis de dalt per una escala en ella. No se sap quina funció tindria, tal vegada ritual, doncs es documenta també a vil·les i cases. Frescos i paviments pintats completaven la decoració, sempre segons la funció de cada sector. A l'exterior hi hauria jardins i boscos.

Figura 16. Palau de Màlia. Estructura palatina i nucli urbà

Font: Escola Arqueològica Francesa d'Atenes.

4) Estructura social. La cultura minoica no presenta signes externs d'autoritat. Evans va creure que el poder l'ostentava un rei amb funcions religioses, encara que ni la iconografia dels frescos ni la de la glíptica presenten una figura així. Es perceben, com a màxim, figures amb robes especials (sacerdots?), i d'altres –masculines i femenines– de grandària més gran i significat incert. Així doncs, a Creta el poder es manifestava de manera diferent al Pròxim Orient o Egipte. Això sí, la planificació d'un *palau* implica una inversió de recursos i mà d'obra factible només en una societat jerarquitzada. En aquesta societat, la dona ocupava un lloc visible en pràctiques socials, cerimònies i rituals.

5) Economia. L'economia minoica era molt diversificada. A la producció agrícola –oli, vi, cereals–, cal afegir la ramaderia i derivats –llana, cuir. La llana, juntament amb el lli, constituïa la base de la indústria tèxtil, que exportava a tot el Mediterrani oriental, com revela la imitació d'estampats minoics en palaus egipcis. Destaca l'especialització en tintura porpra extreta del múrex, anterior a la llevantina. Amb el cuir es fabricaven botes, sandàlies, fundes d'armes, cinturons i sacs, com els que es veuen en pintures egípcies de la dinastia XVIII. La metal·lúrgia representava un altre sector important –eines, recipients, armes–, juntament amb la talla de pedra –vasos, collarets, llànties, rítons i segells

en pedres dures i semiprecioses. L'orfebreria en or i plata, la talla d'ivori, os i materials vitris completaven la gamma de manufactures selectes, a més de la ceràmica. La ceràmica minoica s'exportava pel seu contingut –oli, olis perfumats–, i com a vaixel·la. La qüestió principal resideix a saber fins a quin punt els *palaus* controlaven la producció, i què funcionava independentment.

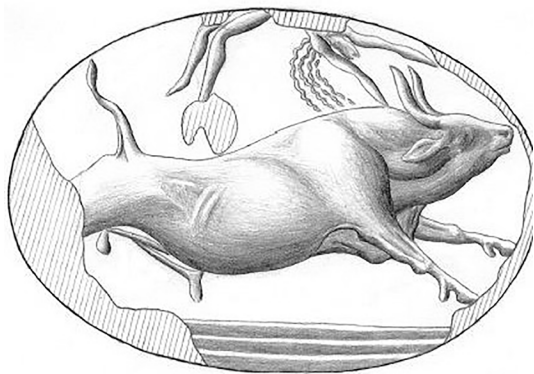
6) Religió. Evans creia que el panteó minoic estava format per una deessa ctònica i un déu subordinat, a més de cultes anicònics (betils, pilars), però la iconografia és ambigua (déus, sacerdots, fidels?) (figura 17). Les inscripcions votives sí que suggereixen una divinitat femenina d'aspectes múltiples, d'igual manera que la figura d'ivori de 54 cm trobada cremada i esclafada en un santuari (*Kouros* de Palékastró), podria ser una estàtua de culte. Pel que fa certs símbols religiosos –banyes de consagració, doble-destal–, s'ha suggerit una relació amb rituals estacionals fixats per un calendari solar, que inclouren epifanies de la divinitat en punts situats a l'oest, com la Sala del Tron de Cnossos. No s'han identificat, en canvi, temples. El culte es desenvolupava en coves (Dictea, Ida, Kamàres) (estrelles a la figura 15) i al cim de muntanyes (Pétsofas, Iuktas) (triangles a la figura 15), punts units físicament al *palau*, ja que les coves eren visibles i els patis estaven alineats amb el cim. El menor nombre de santuaris-cim a partir de la fase dels palaus nous i la seva remodelació –plataformes, altars– suggereix un control més directe del culte per part del palau. Les ofrenes –gerres de libacions, taules d'ofrenes, exvots de terracota i bronze de fidels, parts del cos i animals– insinuen rituals curadors i de fertilitat, mentre que la gestualitat dels exvots parla d'una religiositat d'experiències sensorials. No es poden confirmar els sacrificis humans que plantegen les troballes (Cidònia, Anemòspilia), però sí els rituals d'iniciació, com les taurocàtapsies (figura 18).

Figura 17. Segell amb suposada representació de divinitat

Font: E. Cline (ed.). *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford, OUP, Fig. 19.1.

Figura 18. Segell amb representació de taurocatàpsia

Font: E. Cline (ed.). *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford, OUP, Fig. 24.3.

7) Tombes i ritual funerari. Al costat de *tholoi* i tombes quadrades, apareixen ara les tombes de cambra, que seran les més habituals (cercles negres de la figura 15). En les cambres el difunt es dipositava en gerres (*pithoi*) i sarcòfags (*larnakes*). Més tard, en la fase post-palaus, es construeixen imponents tombes individuals, amb gran quantitat d'armes i objectes de bronze (*warrior graves*), que cal relacionar amb un canvi en l'expressió de l'estatus, centrat en individus concrets més que en el grup.

8) Intercanvis. En aquesta etapa, els productes minoics es difonen del Mediterrani central a l'oriental i es converteixen en objectes de prestigi, imitats i sol·licitats. Això passa amb les manufactures, i també amb els artesans, com mostra l'ús de la tècnica minoica del fresc a Anatòlia (Milet), Síria (Qatna, Alalakh), Israel (Tel Kabri) i Egipte (Tell el-Dab'a) (figura 27, quadrats). Aquesta expansió exterior la facilita l'adopció de la vela lliure hissada amb cordes, que augmenta la velocitat dels vaixells. Però encara més importants són les transferències culturals. Xipre crea un sil·labari propi a partir del Lineal A, el Xiprominoic, escriptura no desxifrada, que mantindrà en ús fins a època històrica; mentre que l'arribada de peces i tècniques minoiques al continent incidirà en la formació de la cultura micènica, fins al punt que es parla d'una producció minoica especialitzada destinada a les elits micèniques.

1.4.6. El final dels palaus nous

Palaus, vil·les i poblats són destruïts cap al final de l'MR IB (1500 aC.). Abans s'atribuïa la destrucció a la catàstrofe de Tera, però la revisió del material va demostrar que l'erupció fou anterior, i ara la nova data ho descarta per complet. L'altra explicació és l'arribada **dels micènics**, evidenciada per l'ús del Lineal B als palaus reconstruïts, Cnossos i Cidònia. Els canvis en la cultura material –formes ceràmiques, tipus d'armes–, àmbit funerari –tombes individuals– i religiosos –santuaris domèstics– confirmen la petjada micènica en la fase post-palaus (1500-1200 aC.). L'illa es recupera i manté un bon nivell econòmic, tot i que el control de la producció és més fort i depèn de Cnossos. No obstant això, sembla que Cnossos no funcionava igual que els palaus continentals. Les dades de les tauletes indiquen una gestió més flexible i l'existència de certes

perculiaritats, com ara la propietat de terres per part de dones. Cnossos serà destruït definitivament al final de l'MR III B. Cidònia, en canvi, continuarà una mica més, fins el MR IIIC.

1.5. La civilització micènica

1.5.1. La formació de la cultura micènica

Anomenem civilització micènica la cultura desenvolupada en el continent grec **des de la fase final del bronze mitjà (HM III) a la fi de l'edat del bronze (HR IIIC) (1700-1100 aC.)**. El pas del bronze antic al mitjà ve marcat per destruccions i canvis en el patró d'assentament, atribuïts a causes mediambientals, i potser a infiltracions de població, encara que sense relació amb l'arribada dels grecs, ja que la cultura material hel·làdica presenta gran continuïtat des del neolític.

Els canvis són resultat de transformacions internes que porten a la jerarquització social i a l'aparició d'elits dominants. Es tracta d'un **procés intern de formació d'estructura estatal**, ajudat pel precedent extern minoic.

Aquest procés de formació d'una estructura estatal s'evidencia en diversos aspectes:

- Augment del nombre d'hàbitats i producció agrícola.
- Desigualtat dels habitatges.
- Organització funcional de l'espai urbà.
- Nous tipus de tomba, amb el pas de la tomba individual –fossa, cista, gerra– amb poc aixovar, a una altra, individual i col·lectiva, de gran grandària i riquesa: túmul (Peloponès, Grècia central), *tholos* (Messènia, Lacònia), i tomba de pou (*shaft grave*) (Argòlida). Els *tholoi*, malgrat les innombrables peces minoïques, no deriven dels cretencs, ja que la volta, al continent, és per aproximació de fileres.

Les tombes més excepcionals per la magnificència i riquesa de l'aixovar són **les tombes de pou** dels cercles A i B de Micenes (figura 19). Els cercles daten de l'HM III (cercle B) i HR I (cercle A), és a dir, del moment en què les elits micèniques es projecten a través del ritual funerari. La tomba en si consta d'un pou excavat en la roca acabat en una petita cambra i revestit amb lloses, que remata una estela decorada. En cada una d'aquestes tombes es van trobar entre una i quatre persones –homes, dones i nens–, abillats amb robes ornades amb aplicacions d'or, joies, màscares d'or, armes i tot tipus d'objectes de luxe (figura 20).

Els grups familiars del cercles A i B

L'anàlisi de l'ADN ha identificat el parentiu entre les persones enterrades, i l'osteològic ha revelat el seu excel·lent estat de salut, tret de les ferides habituals en els guerrers. L'Arqueologia Forense fins i tot n'ha reconstruït les cares. Sens dubte, els difunts pertanyien a l'elit dominant, ja que, quan en el segle XIII aC. s'amplia la muralla, el cercle A s'inclou dins. Aquesta elit controlaria l'extracció i distribució de recursos –plata, coure– i capitalitzaria la circulació interna dels productes importats.

Figura 19. Cercle A de Micenes

Font: Wikimedia Commons.

Figura 20. Objectes procedents de la tomba III del cercle A

Font: Wikimedia Commons.

1.5.2. La cultura micènica

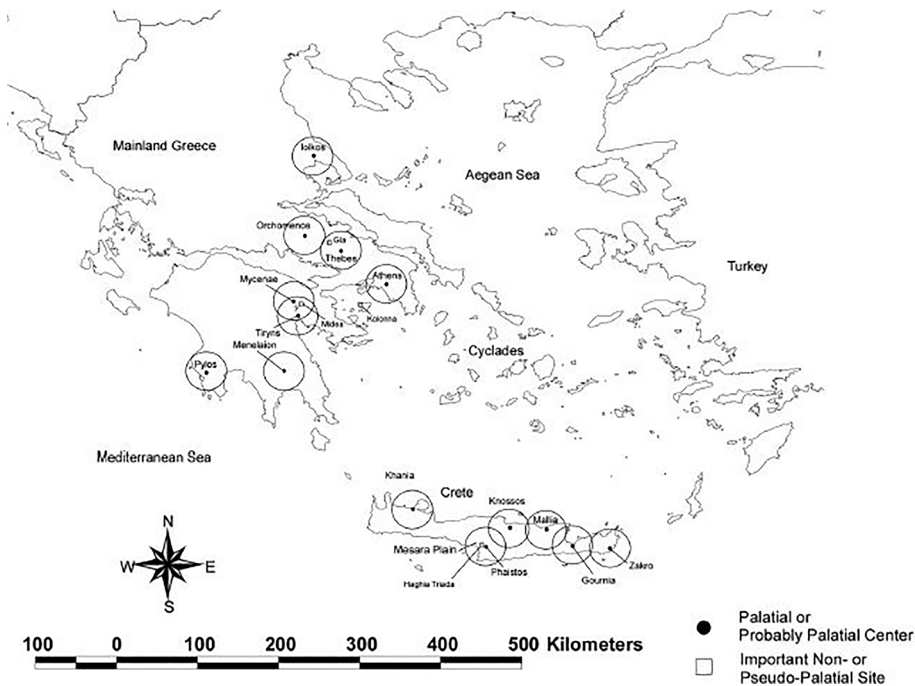
Amb la cultura micènica el continent grec s'incorpora al grup d'estats que posseeixen una organització complexa, el centre de la qual és un palau, que controla els recursos econòmics i humans mitjançant **una administració molt burocratitzada** i un conjunt de pràctiques pròpies d'una societat jerarquitzada.

Ara bé, l'estructura estatal micènica difereix de la minoica en diversos punts:

- El palau és el centre del territori i seu de l'autoritat, el *wanax*, que hi resideix.
- El territori mostra una jerarquia d'assentaments, governats per representants del *wanax*.
- El palau és administrat per funcionaris que controlen la producció, distribució i lliurament de productes i manufactures, així com la manutenció dels treballadors, servents i captius al seu servei.
- Hi ha una iconografia de poder explícita i un sistema restringit d'accés al poder, evident en la planta dels palaus.

Tot això se sap gràcies al desxiframent del Lineal B, que permet comprendre temes que a Creta se'ns escapen. Ara com ara, s'han trobat tauletes en deu centres, dos a Creta (Cnossos, Cidònia) i vuit al continent (Micenes, Tirint, Mídea, Pilos, Tebes, A. Vasílios, Iolcos i Iklaina) (figura 21, cercles negres), si bé el nombre i la data varien. Cnossos (4000), Pilos (1100) i Tebes (400) formen el grup més nombrós; la d'Iklaina (segle xv aC.) és la més antiga, i la de Iolcos, la més septentrional. No se n'han trobat encara a Atenes, Asine, Orcomen o Gla, on sens dubte hi havia palaus.

Figura 21. Mapa del continent grec i Creta amb indicació dels centres palatins (cercles negres) i no palatins (quadrats)

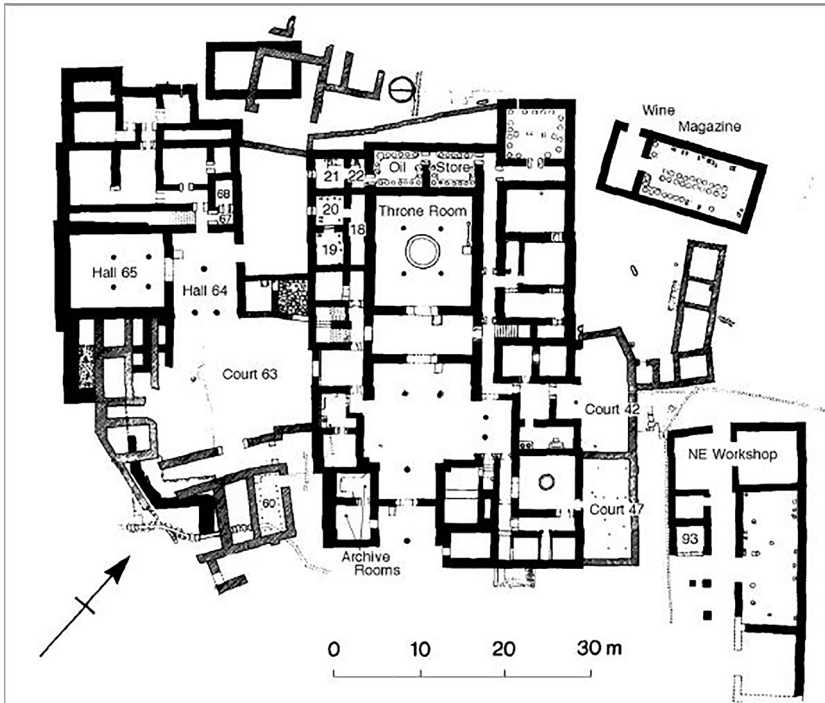
Font: E. Cline (ed.). *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford, OUP, Fig. 18.1.

1) **Organització territorial.** Les tauletes de Pilos permeten conèixer l'organització territorial d'un centre palatí (figura 21). El territori de Pilos – 2.000 km², 50.000 persones aproximadament– estava dividit en dues províncies, al capdavant de les quals hi havia un governador que residia en una localitat subseu del palau. Dins de cada província, nuclis d'àmbit local controlaven petits districtes (*damos*), integrats per poblats i llogarets. Micenes –4.000 km²– planteja un problema diferent per la presència d'altres palaus al mateix territori –Tirint, Midea–, la qual cosa suposa una divisió territorial diversa.

2) **Arquitectura dels palaus.** El palau micènic es defineix arquitectònicament en el segle XV aC. Als coneguts (Micenes, Tirint, Pilos, Tebes, Gla, Menelaion), cal afegir els trobats fa poc (Iolcos, Dímini, A. Vasílios), i els destruïts per l'activitat posterior (Argos, Atenes). Estan situats en punts alts, visibles i amb visibilitat, fàcils de defensar i prop de les vies de comunicació i la costa. Com a Creta, formen part d'un nucli urbà, que consta de ciutadella, on hi ha el palau, i ciutat baixa. No són tan amplis com els minoics (Micenes, 32 ha; Tebes, 28 ha; Pilos, 15 ha), i la proporció d'àrea pública és menor. El punt focal és l'habitatge del rei (figura 22), que comprèn zones privades i àrea cerimonial – el *mègaron*–, un edifici integrat per vestíbul, avantcambra i sala principal, amb un foc a terra circular al centre i el tron a un costat. El *mègaron* sol ocupar el punt més alt de la ciutadella, i davant seu s'estén una zona oberta, pública. Per arribar-hi, calia superar escales i rampes vigilades, de manera que, de fet, només un grup restringit de persones podia accedir al palau. Les parets estaven decorades amb frescos que reforçaven la ideologia reial. El recinte incloïa ar-

xius, banys, magatzems, tallers de manufactures de luxe, canalitzacions i àrees de culte. La ciutadella l'envoltava una muralla ciclòpia, que protegia també l'accés a les deus.

Figura 22. Planta del palau de Pilos

Font: E. Cline (ed.). *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford, OUP, Fig. 18.2.

3) Estructura social. Sovint es qualifica la societat micènica de piramidal, amb el rei, *wanax*, en el punt més alt. Ara bé, més que una piràmide cal pensar en una jerarquia on diferents càrrecs podien ocupar una posició similar, i una part de la població no depenia directament de palau. Després del rei, l'oficial més important era el *lawagetas*, que tenia funcions militars. Rei i *lawagetas* posseïen terres pròpies. El rei comptava, a més, amb personal, artesans especialitzats i productes qualificats de reials. *L'e-q-eta*, que tenia terres en propietat i cedides, rendes de certes àrees de producció i funcions militars, podria ser un noble, pel significat posterior del terme, «seguidor del rei», igual que el *te-le-ta*, que obtenia terres a canvi de serveis. Més difícil resulta situar el *qa-si-re-u*, el *basileus* històric, que apareix al capdavant d'un grup d'artesans o de petites localitats. Els components de l'administració provincial completaven l'escala. Hi havia també personal dependent *-do-e-ro-*, majoritàriament captius capturats en accions militars, sovint de la costa anatòlica (Milet, Lemnos, Cnidos). S'esmenten homes i dones amb fills, a qui el palau mantenia i encomanava tasques concretes, algunes orientades a ofrenes religioses. En la societat micènica, les aristòcrates gaudien de prestigi i posició, tot i que no tenien capacitat legal per a posseir terres i propietats.

4) Administració. L'administració, basada en el sistema minoic d'arxiu i control, estava en mans d'escribes i funcionaris. De fet, l'adopció dels signes del Lineal A va obligar a crear signes nous i a rebutjar-ne d'altres. Dels 87 signes del Lineal B –vocals i síl·labes–, 64 deriven del Lineal A, i els ideogrames, usats

també com a logogrames, són gairebé els mateixos. Malgrat tot, el sistema era imperfecte i plantejava dificultats. Pel que fa al tipus de documents, els micènics van emprar dues classes de tauletes, unes d'allargades i estretes, i unes altres de rectangulars.

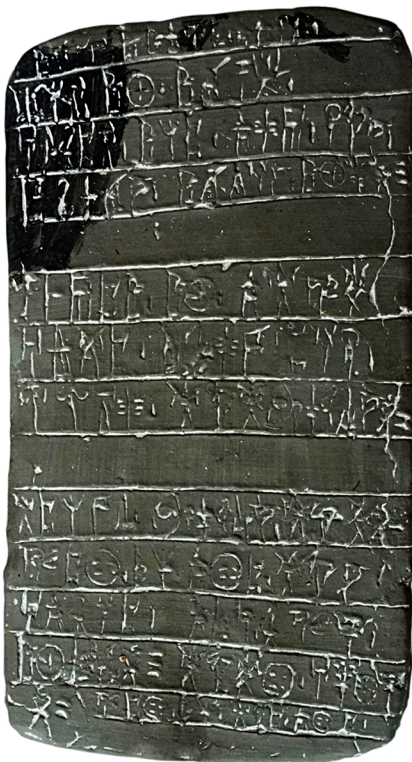
- Les allargades registraven inventaris, lliurament de productes i armes, racions dels treballadors i béns subjectes a taxes (figura 23).
- Les rectangulars resumien la informació de les allargades; consignaven les parts implicades en una transacció, documentaven activitats que implicaven moltes persones o llocs, i recollien dades referents al lliurament, distribució o recaptació de béns, mobilització de personal i censos (figura 24).

Figura 23. Tauleta allargada

Font: <https://es.m.wikipedia.org/wiki/Archivo:Clay_Tablet_inscribed_with_Linear_B_script.jpg>.

Figura 24. Tauleta rectangular

Font: <https://es.wikipedia.org/wiki/Archivo:Linear_B_tablet_from_Nestor%27s_Palace.jpg>.

Així mateix, s'usaven nòduls, com a rebuts de transaccions concretes, i etiquetes, per a registrar el contingut de les tauletes guardades en cistelles; tots dos tipus inscrits, no segellats. L'estudi de la llengua de les tauletes indica que es tracta d'una espècie de llengua comuna a tots els palaus, quelcom d'artificial, que incloïa bastants préstecs lingüístics. Diverses primeres matèries tenen nom semític (or, ivori), i el vocabulari de plantes, navegació i tèxtil no és grec.

5) Economia. Agricultura i ramaderia constituïen la base de l'economia micènica. Una part de la producció d'oli i olis perfumats es destinava a l'exportació en una gerra especial –gerra d'estrep–, peça clau per a reconstruir el comerç micènic. La fabricació de teixits a partir de lli i llana està molt bé documentada en les tauletes. El palau comptava amb treballadors propis, que estaven a càrrec dels teixits més especials –teles perfumades, culturals–, i externs. Els externs rebien una quantitat de llana que havien de retornar teixida en equivalència de pes, segons una modalitat de servei –*ta-ra-si-ja*– documentada així mateix al Pròxim Orient. Aquest sistema s'usava també en la manufactura del bronze, una de les indústries que el palau controlava de prop, especialment la fabricació d'armes i carros. Sembla que el palau estava especialitzat en la producció d'objectes i materials de luxe: ivoris, pedres de qualitat i semiprecioses, pell i cuir, materials vitris, orfebreria i mobles. És a dir, tindria el monopoli de certs sectors, sobretot els destinats al consum intern de l'elit i a l'exportació, però sembla que també hi havia activitat econòmica independent. De fet, consten pagaments en espècie (*o-no*) a canvi de productes. També arribaven teixits, productes i manufactures a través d'impostos, taxes i obligacions. Més que redistributiva, es tractaria d'una economia que mobilitzava recursos i treballadors en funció de les necessitats.

6) Organització militar. La importància del sector militar és evident, més enllà de les grans fortificacions, que no eren només defensives. Les tauletes registren la fabricació i lliurament d'armes i carros, i el reclutament d'homes per a serveis obligatoris (naus, vigies). La iconografia mostra escenes de soldats equipats amb casc, escut, dues llances, espasa i gamberes; combats navals i caceres a peu i amb carro, on es projecta un ideal masculí que expressa el seu domini a través de lluites contra iguals, animals feroços i éssers híbrids.

7) Infraestructures. El palau destinava recursos al control i manteniment de les vies de comunicació i canals. S'han conservat ponts per a salvar desnivells, i trams de vies amb conductes subterranis, indicatiu d'una bona planificació viària. Especial atenció mereixien les zones lacustres i fluvials, com a Tirint, on es va construir una presa i es va desviar el curs del riu, o al llac Copais (Beòcia), dragat per ser usat com a terra agrícola. Potser el combat d'Hèracles amb l'Hidra processa la lluita dels micènics contra la malària, malaltia detectada en els habitants de Lerna.

8) Religió. Coneixem la religió micènica gràcies a les tauletes, que citen molts dels déus olímpics –Zeus, Hera, Posidó, Atena, Àrtemis, Dionís, Hermes–, d'altres que desapareixeran amb el temps i d'altres de no-grecs. Una de les di-

vinitats principals era *Pótnia*, la senyora, venerada sota diferents epítets, que expressen atribucions o deesses diferents. Els productes destinats al seu culte i l'existència de sacerdotesses, que pel seu càrrec posseïen terres i rendes, demostren el caràcter palatí del culte. Certs sacerdots, encarregats de funcions especials –sacrificis, focs ritual–, rebien també rendes patrimonials, per la qual cosa s'han de considerar part del sistema palatí. En canvi, gairebé no hi ha informació sobre els rituals –libacions, ofrenes–, tret d'alguns festivals –festival del vi, festival del tron, Teofòries–, que tindrien lloc a l'aire lliure, en el *mègaron* i en àrees culturals, amb la participació de molts sectors socials. Els únics temples coneguts són de la fase final (segles XIII i XII a.C.). Consten de vestíbul, sala rectangular amb bancs i sales annexes, on es dipositen les ofrenes, gairebé sempre terracotes, unes de gran qualitat i altres de més bastes. Les més grans –de 50 a 60 cm– podrien ser estàtues de culte.

9) Tombes i ritual funerari. *Tholoi* i tombes de cambra, o sigui sepultures col·lectives, s'estenen per tot el territori, tot i que els *tholoi* semblen reservats a membres de l'elit més exclusiva (figura 25). La inversió de recursos humans i materials que suposa construir un *tholos* com el d'Atreu (Micenes), la llinda del qual d'una sola peça pesa 120 tones (figura 26), demostra que era en l'àmbit funerari on els grups dominants exhibien el seu poder i estatus. La tomba de cambra, excavada en la roca i formada per corredor d'accés, porta i cambra funerària, suposa el tipus més habitual a l'abast de grups aristocràtics i subtils. Cal recalcar que els micènics no mostraven respecte pels difunts després de la sepultura. Els ossos i objectes s'apilaven i arraconaven amb cada nou enterrament.

Figura 25. Falsa cúpula per aproximació de fileres (Tirint)

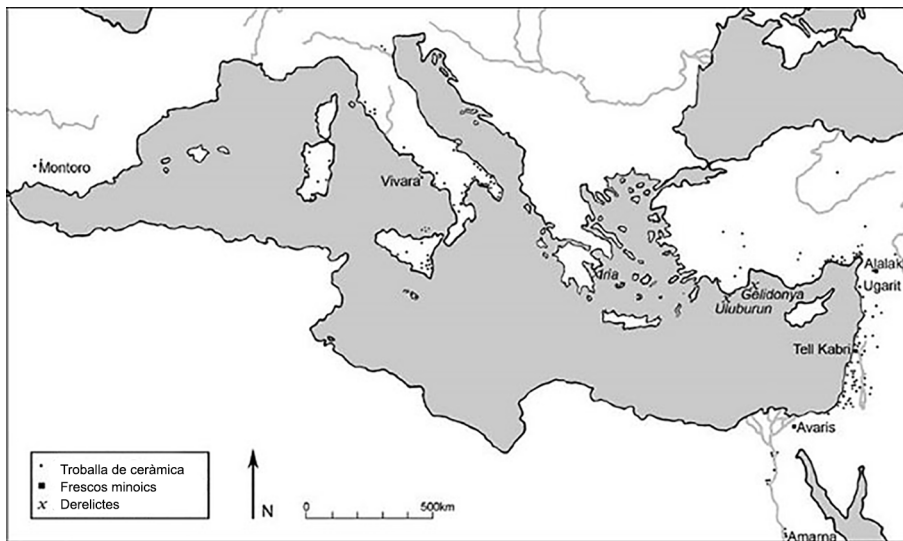
Font: Wikimedia Commons.

Figura 26. Llinda monumental (*tholos* d'Atreu, Micenes)

Font: Wikimedia Commons.

10) Intercanvis. Durant l'HR IIIA-B els productes micènics substitueixen els minoics com a objectes de prestigi. La ceràmica és el principal indicador, ja que s'exporta pel seu contingut –oli, olis perfumats, vi, resines– i com a objecte, que en el cas de la vaixel·la de vi –crater, *kylix*– està vinculada a certes pràctiques de banquet, la qual cosa permet rastrejar l'adopció de rituals micènics fora del continent. De fet, l'àrea d'extensió de la ceràmica va de l'illot de Vivara (Nàpols) i Sardenya a l'Anatòlia interior, costa líbia, sud d'Egipte i costa siriana, i una major concentració, acompanyada d'imitacions, a la zona del golf de Tàrent, Xipre i la costa sud anatòlica (figura 27, cercles). El punt crucial és saber si la circulació d'objectes micènics es deu a micènics o a altres comerciants –cananeus, xipriotes–, i si els micènics eren independents o estaven vinculats al palau. El més probable és que certes rutes, com l'occidental connectada amb Europa central –ruta de l'ambre i tecnologies metal·lúrgiques–, estiguessin controlades més directament, i unes altres formessin part del comerç internacional, que als segles XIV i XIII aC. aconseguí la seva màxima expansió, com testimonien els derelictes (figura 27, ics). Els palaus micènics formaven part d'aquesta xarxa, que portava productes d'Àfrica –ous d'estruç, fustes, or– i Àsia –ivori, estany, lapislàzuli, espècies–, si bé els més preuats devien seguir la via diplomàtica. Així mateix, com succeïa amb la minoica, la cultura micènica s'estén per tot l'Egeu i les costes anatòliques. L'aparició de *mègarons* a les Cíclades o tombes de cambra a Anatòlia amb aixovars típicament micènics són mostra d'un procés de difusió cultural, que va poder anar acompanyat o no de l'establiment de població.

Figura 27. Difusió de la ceràmica micènica al Mediterrani oriental i central. S'indiquen els punts de troballa de ceràmica (cercles), de derelictes (ics), i de frescos minoics (quadrats).

Fuente: E. Cline (ed.). *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford, OUP, Fig. 22.1.

1.5.3. La fi dels palaus micènics

La cultura dels palaus s'enfonsa de sobte cap a l'any 1200 aC. Una mica abans, el 1250 aC. aproximadament, els palaus de Micenes i Tirint sofreixen una destrucció, causada per un terratrèmol, i són reconstruïts. Fins i tot es reforcen les muralles i es protegeixen les deus. No obstant això, cap a l'any 1200 aC. es produeixen **noves destruccions que afecten a tots els palaus**, inclosos els de Creta. Només es refà el de Tirint a escala reduïda. Altres centres menors també s'abandonen i, a Creta, la població deixa la costa per refugiar-se a l'interior.

Amb els palaus desapareix tot el que hi estava associat: l'escriptura, l'administració, els objectes luxosos, la jerarquia. No és estrany que es parli de col·lapse. **Es tracta d'un enfonsament del sistema**, resultat d'una combinació de factors, interns i externs.

De fet, cap de les explicacions proposades és satisfactòria. Descartades les invasions, ja que no hi ha cap prova arqueològica, s'han adduït causes mediamambientals i climàtiques, plagues, revoltes socials, guerres internes, sobreexplotació de recursos, superpoblació, impossibilitat de mantenir les infraestructures i la interrupció dels intercanvis per la inestabilitat al Mediterrani oriental, amb la desaparició de l'Imperi Hitita i d'altres estats. «Els Pobles del Mar», a qui es presenta com la causa, no ho són. A més, no es pot descartar que incloguessin grups egeus.

No obstant això, **la cultura micènica no desapareix amb els palaus**. Es percep una certa transferència de la vitalitat econòmica, ja que les Cíclades i la costa atico-euboica experimenten un gran impuls. Les tombes de cambra de l'Àtica indiquen que continuen els intercanvis, i les de Naxos (Cíclades), construïdes al segle XII aC., revelen que es poden afrontar encara construccions

monumentals. Fins i tot aquestes regions comparteixen un estil ceràmic comú de gran impacte visual. També la costa nord i oest del Peloponès mostra vitalitat, i una especial relació amb la península Itàlica, igual que Creta. Més difícil resultar valorar la presència micènica a Xipre. Xipre s'havia erigit en centre consumidor i distribuïdor de productes micènics des de finals del segle XIV aC., i cap a mitjan segle XIII aC. esdevé també productora, amb estils propis que es difonen pel Llevant. Ara bé, no queda clar si l'augment de trets micènics en la cultura xipriota en el segle XIII aC. està vinculat a l'arribada de micènics. Sigui com sigui, **Xipre es beneficiarà del col·lapse micènic**, ja que farà seus els intercanvis amb el continent, Creta i el Mediterrani central.

Després de l'últim impuls del segle XII aC., el segle XI aC. suposarà el punt més baix del poblament i l'activitat econòmica de l'Egeu. La recuperació serà lenta, i l'herència micènica es mantindrà transformant-se en noves estratègies de supervivència.

2. Les cultures de l'Indus

Carolina Jiménez Arteaga

2.1. Introducció

En aquest apartat entrarem en contacte amb una de les geografies del món antic menys conegudes i estudiades. Es tracta de la **vall del riu Indus**, en el modern Pakistan, on diferents cultures neolítiques van conformar durant l'edat del bronze la **civilització de l'Indus (2600-1900 aC.)**. Se la coneix també com a **civilització d'Harappa**, en representació de la ciutat d'Harappa, un dels seus principals assentaments.

Tot i que hi ha un gran debat entorn del concepte de *civilització* i els elements que el defineixen, actualment es considera la vall de l'Indus, al costat de Mesopotàmia i l'antic Egipte al Creixent Fèrtil, com un dels **tres bressols de la civilització** del Pròxim i Mitjà Orient, i d'aquests tres, la vall de l'Indus és el que va ocupar una **extensió geogràfica més gran** (s'han documentat més de dos mil assentaments). No obstant això, certes circumstàncies han fet que, fins a principis del segle XX, les cultures de l'Indus quedessin pràcticament esborrades de la literatura i la memòria, i que avui continuïn en bona part invisibilitzades. Això es deu al següent:

- D'una banda, **el seu sistema d'escriptura no s'ha pogut desxifrar**, per la qual cosa l'única informació directa que podem obtenir-ne és a través de l'Arqueologia.
- D'altra banda, el fet que **no apareguin esmentades en la Bíblia** ha suscitat històricament un menor interès pel seu estudi entre els exploradors i acadèmics occidentals.

Com veurem, es tracta d'una civilització fins a cert punt **heterogènia**, des de l'àmbit geogràfic, administratiu i artístic, però amb una sèrie d'elements compartits entre els diferents assentaments que **indueixen a pensar en una base econòmica i identitària comuna**.

Entre aquests elements, destaquen:

- un sistema d'escriptura i de pesos i mesures,

- formes i motius artístics distintius, que trobem en ceràmiques, escultures, figuretes, màscares i segells (figura 28). Molts d'aquests materials eren produïts en massa a partir de motlles.

Figura 28. Segells i tauletes procedents d'una casa d'Harappa

Font: J. McIntosh (2008). *Harappa Archaeological Research Project* (pàg. 361)

El **complex urbanisme** de les seves ciutats i el **comerç a gran escala** que van mantenir suggereixen, així mateix, l'existència d'algun tipus d'estructura organitzativa.

Malgrat tot, no s'ha pogut evidenciar, a partir de l'arquitectura, la presència d'un **poder politicoadministratiu o religiós central**. La importància d'institucions com l'estat i el temple a Mesopotàmia, o de la reialesa divina a Egipte, que sí veiem reflectida a través d'edificis monumentals, no tenen paral·lel en la civilització de l'Indus. No es documenten palaus, i les estructures a les quals s'atribueix una funció religiosa són escasses (figura 29), entre altres raons per l'absència de materials associats que puguin ser interpretats clarament en clau ritual. Tampoc hi ha **senyals de conflicte o violència**, ni interna ni externa, la qual cosa situa aquesta civilització en un escenari únic enfront de la resta de civilitzacions antigues.

Figura 29. El «Gran Bany» de Mohenjo-Daro, una de les principals ciutats de l'Indus, al costat d'Harappa

Font: J. M. Kenoyer, Harappa.com

El «Gran Bany» de Mohenjo-Daro

Amb una superfície de 12 x 7 metres, alguns autors el consideren el dipòsit públic d'aigua més antic i li atribueixen una funció religiosa.

2.2. Marc cronològic

Els primers testimonis escrits sobre els harappians procedeixen del sud de Mesopotàmia i daten del 2400 aC. Aquests textos fan referència a activitats comercials i diplomàtiques, i desapareixen el 1700 aC. A partir del segle XVII, el creixent interès europeu pel comerç d'espècies a través de la **Companyia Britànica de les Índies Orientals** va comportar no solament noves oportunitats econòmiques sinó també intel·lectuals, inclosa la fundació d'associacions culturals centrades en l'estudi de la història i la literatura del sud d'Àsia a través dels textos, principalment escrits en sànscrit. Durant tot aquest temps, la **cultura material va quedar relegada a un segon terme** com a objecte d'estudi, sense que despertés interès en àmbits que no fossin el civil o el militar. A més, fins a la segona meitat del segle XIX, l'atenció es dirigia als períodes més tardans de la història antiga de l'Índia, com algunes ciutats de l'Imperi Màuria, en les quals suposadament va viure Buda, o els monuments megalítics del sud, molt similars a les tombes prehistòriques europees. El 1861 s'estableix el **Servei Arqueològic de l'Índia**, encara sota el Raj britànic. Amb la formalització de l'Arqueologia per part del govern colonial i el **descobriments de les ciutats d'Harappa i Mohenjo-Daro en la dècada de 1920**, l'estudi de la cultura material, en absència de testimonis escrits intel·ligibles, ha permès generar les dades que tenim fins avui.

Les cultures de l'Indus abasten temporalment des del neolític fins a principis de l'edat del ferro, aproximadament del 7000 aC. al 1300 aC., incloses les fases preurbana, urbana i post-urbana. No obstant això, el que sol entendre's per civilització de l'Indus correspon a la fase de més activitat i visibilitat de la regió, el **període urbà (2600-1900 aC.)**, durant l'edat del bronze.

Aquest període de més activitat coincideix amb l'apogeu de les principals ciutats, com Harappa i Mohenjo-Daro, i és per això que en nombroses fonts trobareu com a cronologia inicial d'aquesta civilització la del mateix jaciment d'Harappa, això és, aproximadament el 3300 aC.. De fet, cada vegada són més les troballes arqueològiques que posen en relleu la importància de les dinàmiques socials i econòmiques que precedeixen el procés d'urbanització, especialment els **inicis de l'agricultura i el sedentarisme**, però també l'aparició dels **primers sistemes de mesura i de signes precursors de l'escriptura**, que assentaran les bases del desenvolupament urbà. D'aquesta manera, ens trobem davant d'un conjunt de pobles neolítics agraris que, mitjançant un procés d'integració, donaran lloc a la civilització de l'Indus o civilització d'Harappa:

Taula 2. Cronologia de la civilització de l'Indus

7000 - 4000 aC.	Era primerenca de producció d'Aliments	
4000 - 2600 aC.	Període preurbà / Harappa primerenc (era de regionalització)	
2600 - 1900 aC.	Període urbà / Harappa madur (era d'integració)	Civilització
1900 - 1300 aC.	Període post-urbà / Harappa tardà (era de localització)	
1300 - 300 aC.	Tradició indogangètica	

Com veieu, la civilització de l'Indus es desenvolupa lleugerament més tard que les seves contemporànies a Mesopotàmia i Egipte i, al contrari que aquestes, es desintegra en el segon mil·lenni aC. Durant l'edat del ferro, el focus es desplaçarà cap a l'est, concretament a la vall del Ganges, al nord-est de l'Índia. Ja no parlem de la civilització de l'Indus sinó de la **tradició indogangètica** (1300-300 aC.). Discutirem més endavant els possibles factors que van motivar aquests canvis.

2.3. Context geogràfic i ecològic

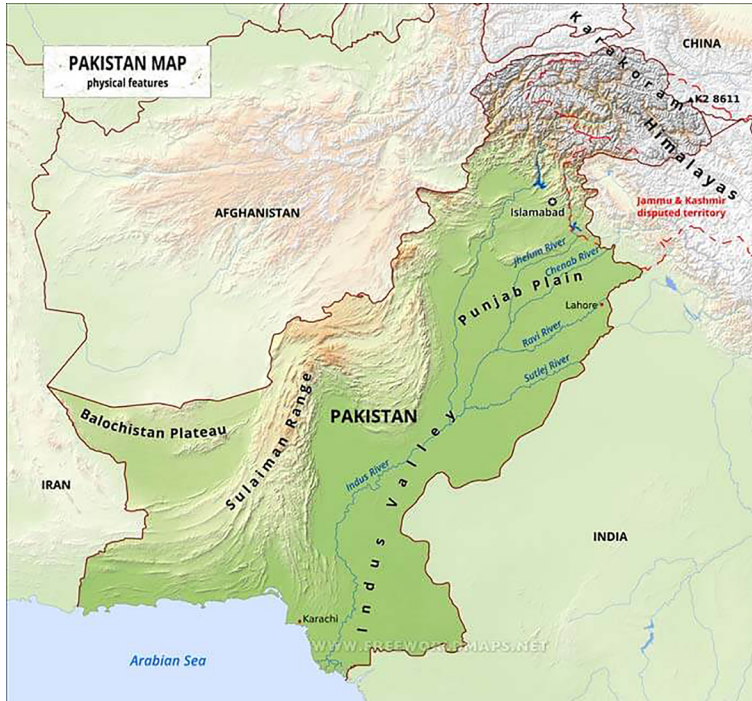
La civilització de l'Indus va abastar l'espai actual comprès entre el nord-est de l'Afganistan, el Pakistan i el nord-oest de l'Índia, de manera que conformava un ampli territori que inclou muntanyes, plana, desert i costa (figures 30 i 31).

Com a tantes altres civilitzacions antigues, **es va articular entorn de grans rius, l'Indus i el Ghaggar-Hakra, i en terres fèrtils**, la qual cosa possibilitava no solament el proveïment d'aigua per al consum i l'agricultura, sinó també un mitjà de transport alternatiu.

L'Indus i els altres quatre rius que donen nom a l'actual província pakistanesa de Panjab («Terra dels cinc rius») neixen a les serralades d'Himàlaia i convergeixen cap a la meitat del seu recorregut en una única llera, que recorre la província del Sind fins a desembocar al mar Aràbic (figura 30). Al nord i a

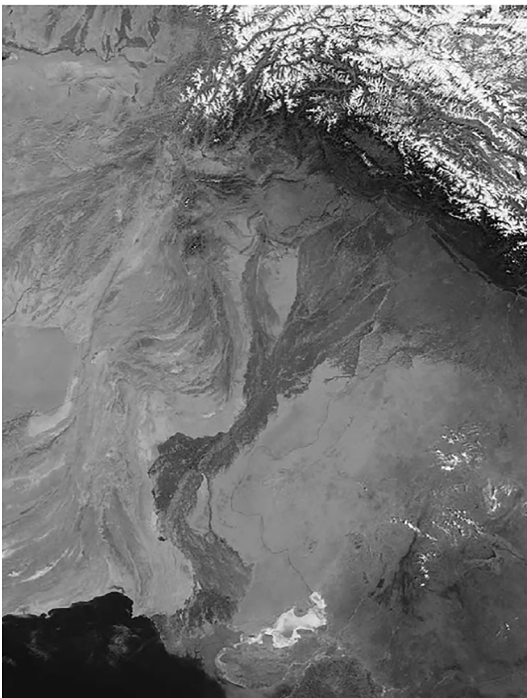
l'oest hi ha cadenes muntanyenques, l'Himàlaia i les muntanyes de Sulaiman a la província de Balutxistan, respectivament. A l'est, hi ha el gran desert de Thar (figura 31).

Figura 30. Mapa del Pakistan amb les fronteres polítiques i principals accidents geogràfics

Font: <<http://www.freeworldmaps.net/>>.

Figura 31. Imatge de l'àrea conreada al voltant del riu Indus. A l'est, desert de Thar

Font: NASA (McIntosh, 2018, pàg. 10)

La intensa activitat geològica d'aquest territori ha produït i continua produint modificacions en el paisatge i el clima. Amb la formació de la serralada de l'Himàlaia i la plana indogangètica, **la regió es divideix endues zones ecolò-**

giques diferents: l'àrid altioplà iranià i la península d'Indoxina, dominada pels monsons tropicals. Les cultures de l'Indus es van desenvolupar precisament en la confluència d'aquests dos espais, on tots dos sistemes de precipitacions són més irregulars, la qual cosa va significar importants **diferències regionals en els sistemes d'explotació del territori**. Un dels principals reptes va ser, sens dubte, la coordinació de les activitats de subsistència en funció dels canvis cíclics en les precipitacions, a més del **risc de terratrèmols, alteració del curs dels rius, inundacions i canvis climàtics**. Com veurem, la història de les cultures de l'Indus està estretament lligada a l'evolució de les condicions mediambientals del seu entorn.

2.4. Patrons d'assentament

L'assentament més antic que es coneix vinculat a les cultures de l'Indus és **Mehrgarh**, i presenta dues característiques particulars. En primer lloc, abasta una cronologia molt primerenca (7000 aC.) que no té paral·lel a la regió on se situa. Això ens porta a la segona característica, i és que Mehrgarh no es localitza a la plana al·luvial, com les principals ciutats que trobarem durant la fase urbana, sinó a les muntanyes del Sulaiman, a l'oest (figures 30 i 32). A continuació analitzarem aquest canvi de focus geogràfic.

Mehrgarh és un cas extraordinari que ens permet conèixer un període i una regió crucials per al **desenvolupament de l'agricultura i els intercanvis culturals i econòmics a l'Indus**. Ja en els períodes I i II (7000-4000 aC.) es documenta el cultiu de blat i ordi, primers testimonis de la seva domesticació al sud d'Àsia; en el període III (4000-3200 aC.), apareix el coure, primera evidència de metal·lúrgia en tot el territori, així com estructures comunals d'emmagatzematge. En els períodes IV-VII (3200-2500 aC.) trobem evidències de la producció de vi i cervesa, i d'espais domèstics d'emmagatzematge i producció artesanal. Els materials excavats mostren el pas d'una societat caçadora-recol·lectora a una economia agropastoral i artesana, que produïa més enllà de les necessitats locals, per la qual cosa es creu que Mehrgarh podria haver funcionat com a **centre distribuïdor de béns i serveis** en estreta vinculació amb el Pròxim Orient.

Encara que amb cronologies més tardanes, durant el **període preurbà o Harappa primerenc (4000-2600 aC.)** trobem altres assentaments rellevants. Alguns estan fortificats, un element que discutirem als apartats següents. Es tracta, entre d'altres, dels següents:

- **Rehman Dheri**, a l'alt Indus;
- **Amri i Kot Dijji**, al baix Indus, o
- **Kalibanga**, a l'Índia.

Tots aquests nuclis es localitzen en les proximitats del riu Indus o el riu Hakra, tot i que de forma molt dispersa (figura 30). Sovint se'ls associa a cultures singulars que reben el mateix nom (cultura d'Amri, cultura Kot-Diji, etc.), sobretot pels estils ceràmics que presenten.

Es tracta dels **precursors urbans de la civilització d'Harappa**. Alguns d'aquests assentaments cessen l'activitat a mitjan tercer mil·lenni aC., sense que se n'hagin pogut determinar les causes, d'uns altres continuen habitats en fases posteriors. En qualsevol cas, el seu desenvolupament coincideix amb l'etapa final de Mehrgarh i l'inici de la fase urbana a l'Indus, l'escenari principal de la qual és, precisament, la vall. De fet, a partir del 3300 aC. té lloc una **migració dels grups humans des de cotes més altes cap a la plana al·luvial i cap a l'est** (el Gujarat, nord de l'Índia).

Alguns estudis paleoclimàtics adverteixen que, fins al 4000 aC., el clima a la regió era més humit i la vegetació, més abundant i variada. El desenvolupament urbà a gran escala va tenir lloc, doncs, en un període més sec, però va ser conseqüència, segons alguns autors, de l'excedent **agrícola** propiciat per les condicions favorables durant les fases anteriors. Com a possibles motius per a aquestes migracions cap a la vall, s'han assenyalat els dos següents:

- el potencial d'expansió agrícola i ramadera, i
- l'estabilització dels sistemes fluvials, en disminuir les precipitacions.

Així, durant la **fase urbana o període Harappa madur** (2600-1900 aC.) ens trobem a la vall de l'Indus davant un **patró d'assentament més dens i dependent de les inundacions fluvials** per a l'agricultura i el pasturatge. Augmenta la importància de les xarxes de comerç vinculades als rius i els assentaments costaners (cultures del Golf, començant per Oman i posteriorment els imperis emergents del sud de Mesopotàmia) i s'afebleixen els llaços econòmics amb l'oest, això és, les regions del Balutxistan (les terres altes) i l'altiplà iranià (figura 30). Augmenta també el nombre d'assentaments rurals, així com les tipologies i diferències de grandària entre els diferents assentaments. Aquestes transformacions van tenir lloc durant un període molt curt de temps, per la qual cosa autors com Possehl consideren aquest procés una veritable «revolució».

Entrem, doncs, en una **fase d'integració** que s'ha intentat il·lustrar mitjançant diferents models. El model o **teoria dels llocs centrals** planteja l'existència d'un gran centre principal sustentat per altres centres secundaris de grandària mitjana, que actuarien com a punts de producció i distribució, i al seu torn, per altres assentaments perifèrics més petits. Aquest model encaixa amb l'evidència arqueològica que en aquests moments situa la ciutat de **Mohenjo-Daro** en una posició preminent, tot i que la troballa de les primeres evidències d'escriptura i pesos a **Harappa** suggereix, entre altres factors, que aquesta

va poder haver estat la primera ciutat de la civilització. **Dholavira, Ganweriwala i Rakhigarhi** estarien, així mateix, entre els assentaments principals (figura 30). Un altre model que explicaria l'evidència arqueològica a la vall de l'Indus és el de les **ciutats-estat**, en el qual les ciutats integren econòmicament i social el territori adjacent: el ric potencial agrícola els permetria una certa autosuficiència econòmica a través de l'intercanvi entre aliments i manufactures. Aquestes ciutats serien políticament independents, però estarien culturalment vinculades (cultura material compartida amb determinades singularitats locals). Aquest esquema encaixa, així mateix, amb la distribució uniforme que observem dels diferents assentaments a la vall.

Es calcula que, a la fi del període Harappa madur, la població va poder haver arribat als cinc milions, amb ciutats habitades per fins a 50.000 persones. No obstant això, entre el 1900 i el 1300 aC., es documenta un **declivi en la vida cívica i les arts** i l'eventual **abandó de les principals ciutats**, amb una dispersió de la població cap a les **àrees rurals**. Entrem en la **fase post-urbana (Harappa tardà)**, que coincideix amb un **procés de localització**: l'estructura unificada es desintegra i tornen a emergir les diverses cultures regionals que trobàvem en la fase preurbana, dependents ara dels seus recursos i xarxes locals. Les regions sud i oest entren en declivi, i els sistemes d'escriptura i mesura s'abandonen. L'activitat passa a centrar-se, com vèiem al principi, a la **frontera indogangètica** i les connexions amb l'oest de l'Índia. Es desenvoluparan noves comunitats regionals vinculades al riu Ganges, que seran l'inici de les successives civilitzacions que, d'ara endavant, marcaran la història del sud d'Àsia.

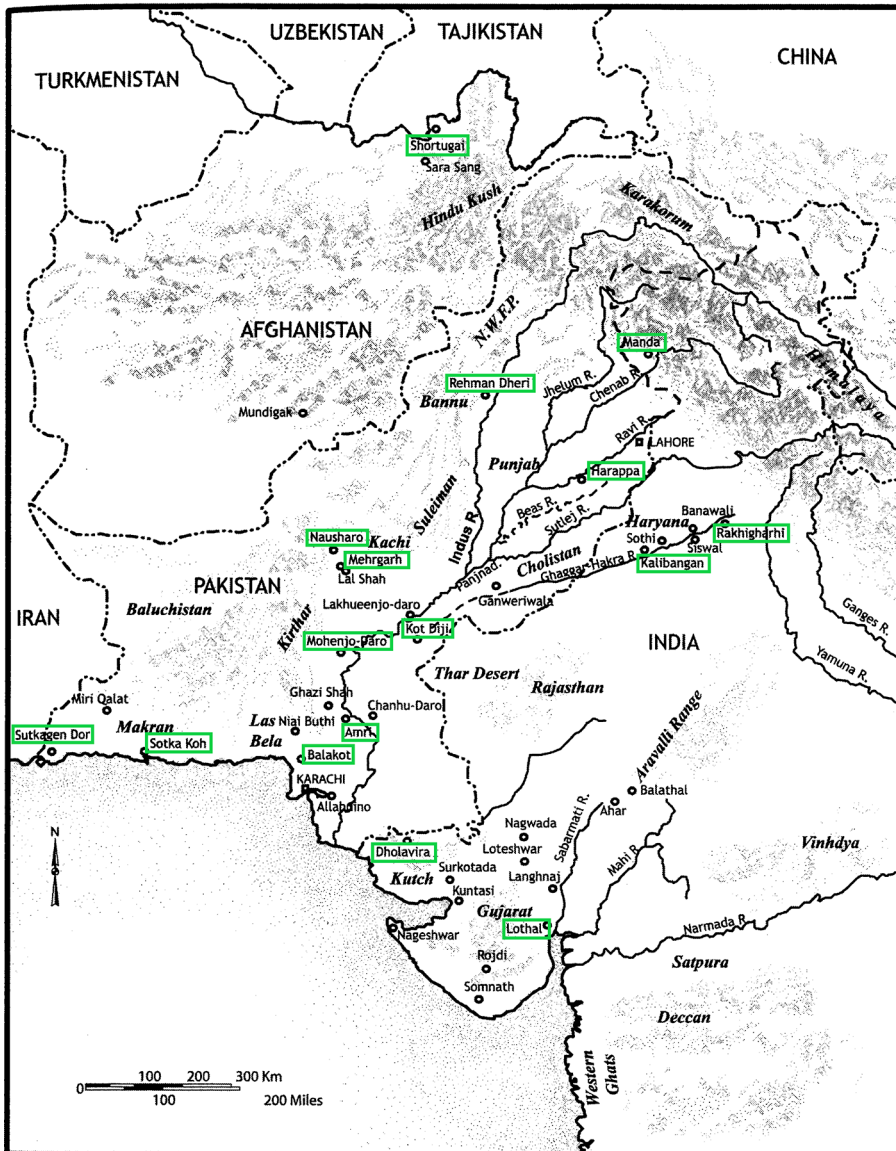
La **desintegració de la civilització d'Harappa** i la seva relació amb els posteriors desenvolupaments culturals continuen sent una incògnita, tot i que Kenoyer (1995) destaca certes connexions en l'àmbit social, ideològic, tecnològic, econòmic i, fins i tot, polític, mentre que Mughal (1990) adverteix també sobre la contemporaneïtat d'algunes comunitats d'ambdues tradicions, la de l'Indus i la del Ganges. Algunes de les hipòtesis que es barregen per a explicar aquesta transició tenen a veure amb epidèmies, canvis en les precipitacions i el curs d'alguns rius, inundacions, canvis climàtics (procés d'aridificació), degradació mediambiental (desforestació), descens del nivell del mar i inhabilitació d'alguns ports, o la concentració de la producció agrícola a la vall del Ganges, malgrat que és probable que, en realitat, es tracti de la suma de diversos factors.

2.5. Xarxes de contacte

La civilització de l'Indus es va basar en una xarxa d'assentaments interconnectats (figura 32), alguns dels quals es dedicaren a l'**obtenció de matèries primeres i altres recursos** (per exemple, Manda, a l'Himàlaia, per a la fusta), mentre que d'altres tenien un **rol eminentment manufacturer i distribuïdor** (Lothal, al Gujarat).

Així i tot, és interessant comprovar que, durant el període urbà, hi ha també nombrosos assentaments fora de l'esfera directa de la vall. La presència de matèries primeres i artefactes als marges és indicativa d'una xarxa de contactes que va més enllà de la mateixa plana al·luvial.

Figura 32. Principals ciutats de l'Indus

Font: editat de Wright (2010, pàg. 3)

A la figura 32 les ciutats emmarcades són les citades en el text. Alguns **assentaments perifèrics** es localitzen fins a cinc-cents quilòmetres de qualsevol altra ciutat de l'Indus, com és el cas de Shortugai, al nord de l'Afganistan. **Rehman Dheri, Nausharo, Balakot, Sutkagen dor o Sotka koh** formen part també d'aquest conjunt. S'ha plantejat el rol d'aquests llocs fronterers com a **punts d'entrada** o «avançades» que funcionarien com a zones o comunitats de contacte amb altres regions, primer a la frontera indoiraniana i més tard a la frontera indogangètica. És probable que el grau d'integració i filiació cultural d'aquests nuclis fronterers pel que fa a la civilització fos divers; alguns van

poder ser completament autònoms i mantenir les seves pròpies tradicions, al mateix temps que formaven part d'aquesta xarxa de contactes, a través de negociacions, per un interès merament econòmic.

Quant als **sistemes de comunicació i transport**, hi havia, d'una banda, els rius, sobretot per a aquells béns més voluminosos, com la fusta. Respecte al transport terrestre, comptaven amb carros de tracció animal, i en aquest cas la mobilitat estacional dels pastors hi tenia un paper important. No oblidem tampoc el rol dels grups de caçadors-recol·lectors a l'hora d'establir contacte amb zones limítrofes.

Hi ha evidència directa de **comerç marítim** entre la civilització de l'Indus i l'oest asiàtic a partir del 2400 aC., durant el període comprès entre el regnat de Sargon el Gran (Imperi Accadi, 2334-2284 aC.) i les dinasties d'Ur III (Imperi Neosumeri, 2112-2004 aC.) i Isin-Larsa (període paleobabiloni, 2004-1595 aC.). Es tracta tant de segells trobats a Mesopotàmia i el Golf, que contenen inscripcions harappianes com de segells del Golf trobats a les ciutats costaneres de Lothal i Saurashtra (el Gujarat, Índia). Els textos cuneïformes parlen del comerç marítim entre els països de Dilmun (Golf/Bahrain), Makkan (Oman) i **Meluhha**. A aquesta última es refereixen com **una colònia de comerciants de l'Indus** «aculturats» a Lagash, Mesopotàmia.

Així doncs, l'establiment de llocs fronterers tan distants com Shortugai, al nord de l'Afganistan, o la presència documentada de mercaders harappians al sud de Mesopotàmia i la prominència de material de l'Indus en assentaments del Golf mostren el paper actiu d'aquestes cultures en **el comerç a llarga distància** ja des de períodes molt primerencs.

2.6. Economia i sistemes de producció

La informació que tenim sobre les pràctiques agropastorals de les cultures de l'Indus és encara molt incompleta i en molts casos procedeix de la **comparació etnogràfica** amb les activitats tradicionals que es mantenen encara a la regió. Com assenyala Débora Zurro, en el cas dels recursos vegetals hi ha una falta de visibilitat quant al seu ús en les societats prehistòriques, derivada no solament de les dificultats de conservació, sinó també de prejudicis sobre la seva relativa importància. Així, es tendeix a sobrevalorar, des del punt de vista alimentari, la carn per sobre dels vegetals o, a des del tecnològic, la pedra, mentre que en l'àmbit social això es relaciona amb els agents implicats en cada cas: s'assumeix que l'home s'encarrega de la caça i els materials lítics i la dona, de la recol·lecció i les manufactures vegetals (cistelleria, teixit).

Les primeres evidències de domesticació de plantes i animals al sud d'Àsia apareixen lleugerament més tard que en el Pròxim Orient, entre el 7000 i el 6000 aC. A partir del 4500 aC., la domesticació ja està generalitzada a la regió, amb un clar **predomini del blat i l'ordi, i de l'ovella, la cabra i el bou**. En alguns casos les espècies conreades van ser importades, com ocorre amb el

Relacions amb altres àrees

Així, per exemple, els harappians van haver d'interactuar amb les comunitats caçadores-recol·lectores de Rajasthan i amb altres grups situats a la frontera indoiraniana, amb qui compartien llaços de parentiu. Per la seva banda, aquestes altres àrees adjacents proporcionaven als harappians altres recursos naturals, com ara fusta (ja hem vist l'exemple de Mandā), pedres precioses o mineral de coure (Rajasthan). Altres recursos s'obtenien de regions més allunyades; hem citat ja l'altiplà iranià, Oman i Mesopotàmia (tèxtils), però també Turkmènia o el sud de l'Índia. Per la seva banda, els harappians exportaven perles de corralina, fustes tropicals, cardamom o tèxtils, entre d'altres. En absència de moneda, el comerç es basava en el bescanvi.

blat i algunes de les seves varietats (farro, escanda), que procedien del Pròxim Orient, o la canyota, el mill africà i el mill perla, originaris d'Àfrica; en altres casos es tracta d'una domesticació local (ordi, zebú, cabra, bou).

Com apuntàvem anteriorment, les cultures de l'Indus es basen en una economia agrària fortament depenent dels factors ambientals. D'una banda, trobem el **rabi (cultius d'hivern)**, que és la pràctica més extensa, amb blat i ordi com a principals cultius, seguits de civada, llegums i lli. Cap a l'est, més enllà del desert, les condicions climatològiques canvien substancialment, i augmenten les precipitacions. És en aquesta regió, la vall del Ganges, on, a partir de finals del tercer mil·lenni aC., apareix el **khariif (cultius d'estiu)**, amb arròs i mill com a principals espècies. Algunes d'aquestes espècies d'estiu es comencen a conrear ja a la zona de forma permanent.

Com ocorre en l'actualitat, probablement **l'agricultura i la transhumància devien ser activitats integrades** en el si d'una mateixa família, tot i que ambdues mantenen una importància relativa en funció de la zona. Així, a la plana al·luvial predomina l'agricultura mixta, que implica tant el cultiu de plantes com la cria de bestiar; altres àrees són fortament dependents de la pluja o de mecanismes artificials d'irrigació, com el Balutxistan. No obstant això, els harappians mai no van construir sistemes d'irrigació a gran escala, al contrari que els mesopotàmics, sinó que depenien fonamentalment de les **inundacions anuals dels rius**. A la zona de l'alt Indus, els rius Beas i Ravi i els seus cicles d'inundacions creaven diferents microambients favorables a l'agricultura i el pasturatge, sense que hi hagin evidències de dispositius de retenció de l'aigua, com ara preses. A la zona del baix Indus, per contra, allí on no era possible dependre de les inundacions, es localitzen assentaments propers a fonts i deus, i es documenten **mecanismes de control de l'aigua** en els marges de la plana al·luvial, com els *gabarbands* (estructures similars a una presa per a retenir i alentir el curs de l'aigua). De fet, aquests mecanismes s'observen ja en el 3500 aC., amb anterioritat a la migració intensiva a la vall i l'inici de la fase urbana.

En àrees on no és possible l'agricultura, s'aprofiten terres per al **pasturatge** o **bosc**, es practica la **pesca** i s'obtenen **recursos minerals**: calcària i sílex als pujols de Rohri, al nord del Sind, àgata i cornalina al Gujarat, betum al pas de Bolan, al Balutxistan, or al nord del riu Indus, i nombroses fonts d'argila per a l'elaboració de ceràmica i fang per a la construcció. Així mateix, hi va haver un ús continuat de la vegetació silvestre com a fusta o combustible (tamarix, acàcia i prosopis, o om i cedre de les serralades de l'Himàlaia). Quant a la pesca, es practicava durant l'hivern en aigües estancades, principalment per obtenir bagra (com a aliment i pel seu oli), que també s'importava de les zones costaneres. Aquestes altres zones van explotar, així mateix, altres **recursos aquàtics**, com els mol·luscs, que representen tant una font d'aliment com un element ornamental.

Durant la fase urbana, i en paral·lel a l'expansió territorial, té lloc un procés **d'intensificació, diversificació i especialització de la producció agropastoral i artesana**. Es domestica el búfal d'aigua i apareix el camell, el cavall i el ruc, la qual cosa suposa la **innovació dels mitjans de transport**. Ja a la fi del període preurbà s'introdueix l'arada mitjançant la tracció del bou, un procés de semimecanització que va permetre incrementar l'àrea conreada i el volum de producció per unitat de terra. A partir del 2000 aC., es registra una disminució de les precipitacions, que comporta el **reajustament de les pràctiques agropastorals i l'adopció de noves estratègies**, com l'experimentació amb nous cultius més resistents a la sequera.

Finalment, la **producció artesanal** representava una part integral de la política econòmica, al costat de l'agricultura i la ramaderia (possibilitada per l'excedent generat entre ambdues). Els harappians van desenvolupar noves tècniques en artesania (productes de cornalina, tallat de segells, ceràmica, maó cuit per a les cases) i metal·lúrgia (coure, bronze, plom i estany).

2.7. Organització política i social

L'absència de testimonis escrits comprensibles dificulta enormement la identificació d'estructures o institucions de poder.

Malgrat això, el sistema estandarditzat de pesos i segells apunta a una certa **regulació i control del comerç i la distribució**. De la mateixa manera, la complexa organització de les manufactures i la seva uniformitat estilística, la planificació urbanística o el comerç a llarga distància suggereixen l'**especialització ocupacional** de la població.

Igualment indicativa és la gestió de l'accés **als recursos**, locals i no locals, així com dels esforços comunitaris dedicats a la **construcció de sistemes de subministrament i drenatge de l'aigua i els residus** (banys, clavegueres, pous, preses, pous sèptics, etc.), alguns amb cronologies preurbanes. En qualsevol cas, ja hem vist que les cultures de l'Indus no van construir sistemes d'irrigació a gran escala, per la qual cosa en aquest cas no és possible assumir la teoria plantejada per Wittfogel (1957) sobre el rol de l'agricultura hidràulica i el seu poder de control per part de l'elit en la formació dels primers estats.

La planificació urbana i les extenses obres públiques porten a pensar en algun tipus d'autoritat cívica, però la **falta d'uniformitat entre ciutats** no permet parlar d'una autoritat comuna o d'una concepció compartida dels edificis administratius i religiosos. Hi ha, a més, una gran **variabilitat en l'organització de la producció artesanal**, que va des de tallers domèstics independents fins a produccions clarament administrades. Aquesta variabilitat l'observem també en la producció i intercanvi interregional d'aquests béns. A partir de

Sistemes per a controlar els recursos a Mohenjo-Daro

En aquesta ciutat trobem grans plataformes per a contenir les inundacions del riu, que van ser sempre una amenaça.

l'evidència arqueològica, no és possible afirmar que la producció agrícola fos a petita escala, duta a terme de manera independent per part dels camperols, o que estigués monopolitzada a gran escala per una elit o institució estatal.

La **poca visibilitat i heterogeneïtat de les pràctiques religioses** és un altre dels elements desconcertants, si bé alguns autors subratllen un component religiós de base a través, d'una banda, de l'orientació cardinal dels assentaments i, de l'altra, de la forta èmfasi en els banys i el **caràcter purificador de l'aigua** (figura 29). Així mateix, s'ha assenyalat l'existència d'una **ideologia compartida** visible tant en els artefactes estandarditzats de caràcter econòmic o administratiu com en l'aparença personal. Possiblement, l'ús d'ornaments, especialment les perles i les petxines, respon a una simbologia relacionada amb l'estatus social, la identitat ètnica o les creences ideològiques o religioses. De fet, certs estudis suggereixen que la civilització d'Harappa va estar basada en el **poder sacerdotal**, amb una ideologia compartida que hauria funcionat com a mecanisme regulador i integrador. Però, s'identificaven els harappians a si mateixos com a tals? Alguns autors assenyalen que l'emergència d'un «estil Harappa» era una mica més que la manifestació material d'una identitat ètnica; era un indicador de ser cosmopolita i estar ben connectat, sense que això impliqués l'anul·lació de les identitats locals.

La qüestió és que no es documenten grans residències, temples o sepultures de luxe que evidencien l'existència d'una **classe o grup d'individus privilegiats**. Tampoc s'observa la presència d'una **força militar**, com sí és habitual trobar en altres civilitzacions primerenques. No està clar si els grans murs perimetrals i les plataformes de fang cuit que observem en algunes ciutats com Mohenjo-Daro tenien una funció defensiva o, per contra, servien com a mecanisme de control de l'accés i per a facilitar el pagament d'impostos. De fet, si tornem a pensar en les xarxes de contacte de la civilització de l'Indus, no sembla que fos necessari adoptar un caràcter militarista:

- En primer lloc, per l'abundància de recursos locals.
- En segon lloc, per l'absència de veïns rivals, a causa dels llaços de parentiu amb els grups de la frontera indoiraniana, que probablement continuaven descendint regularment a la plana per a la pastura dels seus animals, i a les bones relacions mantingudes amb els caçadors-recol·lectors del nord (Himàlaia) i l'est (muntanyes Aravalli).

Des d'aquest punt de vista, sembla que **la cooperació i l'intercanvi** (i possiblement una ideologia compartida) fossin mecanismes més eficaços per al desenvolupament i la cohesió de la civilització que la força militar. Si aquests mecanismes van tenir lloc en el marc d'un estat únic o d'una federació continua sent una qüestió per resoldre. Alguns autors (Jacobson, 1987) parlen d'un **estat primerenc**; uns altres suggereixen que la civilització de l'Indus no va ser un estat territorial (McIntosh, 2008), en el sentit que, probablement, el poder no s'exercia mitjançant el control del territori sinó de la població. En aquest tipus de societats la terra no es posseeix, sinó el dret a la seva explota-

ció; les lleialtats no estan dirigides al lloc, sinó a les persones (grups ètnics), i s'expressen en termes de parentiu. Fairservis (1986), en la mateixa línia, opina que la societat harappiana es va basar en **prefectures**, concretament en grups vinculats per llaços de parentiu i ideològics en els quals es pagava tribut als líders. Per a l'autor, aquests últims possiblement habitaven a les ciutats més importants, com Harappa o Mohenjo-Daro. Per la seva banda, Kenoyer (1995) parla també de diverses elits competidores amb diferents nivells de control, però amb una ideologia i un sistema econòmic comú.

2.8. Producció intel·lectual i artística

L'evidència material mostra que **l'escriptura de l'Indus va estar en ús entre el 2600 i el 1800 aC.**, durant la fase urbana. El 1875 es va publicar el primer exemple, un segell de pedra procedent d'Harappa, que contenia, a més d'una línia escrita, la imatge del que podria ser un toro unicorn. No obstant això, ja hem vist que no va ser fins a la dècada de 1920 quan es van descobrir les cultures de l'Indus. Des de llavors, malgrat els esforços per a desxifrar aquest sistema, l'absència d'**inscripcions bilingües** o una «pedra de Rosetta» que en permeti la comparació no ho ha permès.

Trobem escriptura en diversos tipus de suports materials: segells, tauletes, planxes de coure, eines i gots ceràmics, si bé aquests són solament els materials que han perdurat en el registre arqueològic. Es tracta de **textos molt breus**, amb signes molt estilitzats i de tipus **logosil·làbic**, la qual cosa en dificulta encara més la comprensió (conté molts més components i amb usos i interrelacions més complexes que una escriptura alfabètica).

No se sap a quina llengua fa referència –probablement a alguna de la família de llengües dravídiques o elamodravídiques– i no ha tingut continuïtat en sistemes d'escriptura posteriors. Es desconeix la finalitat amb la qual neix, si va tenir una dimensió magicofunerària, com a Egipte, o administrativo-comercial, com a Mesopotàmia. La seva desaparició coincideix amb el final de la civilització de l'Indus i l'adopció de les llengües indoàries a la zona fronterera, la qual cosa alguns autors atribueixen a l'adopció paral·lela d'una nova ideologia.

El fet que algunes ciutats de l'Indus estiguin fortificades, ja en cronologies primerenques, ens fa pensar no solament en una possible funció militar, sinó també en els coneixements i habilitats dels seus constructors en aritmètica i **geometria aplicades**. Ja durant el període preurbà o Harappa primerenc, els maons s'elaboraven a partir de ràtios estandarditzades.

De la mateixa manera, els harappians van utilitzar un **precís sistema de pesos i mesures**. S'han trobat regles graduades de diferents grandàries i materials en jaciments tan primerencs com Kalibangan (4000-3000 aC.), i el sistema estan-

Importants habilitats en enginyeria

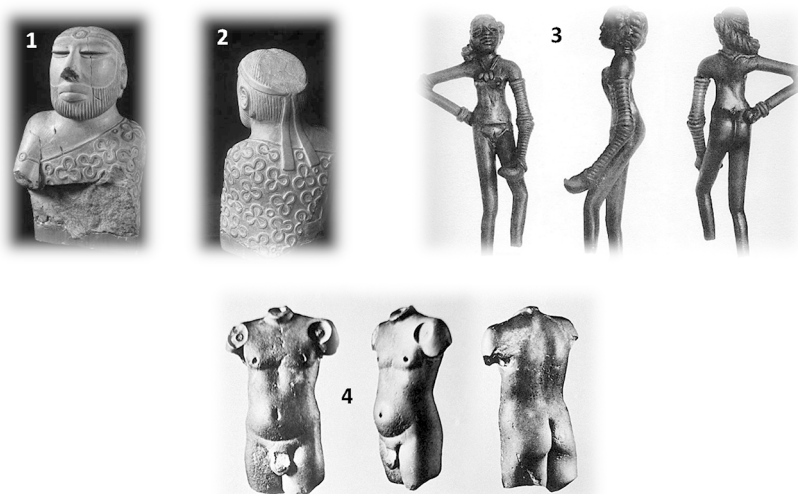
El Gran Bany de Mohenjo-Daro (figura 29), així com la resta de sofisticades construccions hidràuliques, incloses les grans preses de Dholavira, són també testimoni d'aquestes habilitats.

darditzat de pesos s'usava, així mateix, fora de l'esfera directa de l'Indus. De fet, era conegut a Mesopotàmia com l'estàndard de Dilmun i se'n documenta l'adopció en llocs tan llunyans com Ebla. Així, des de la vall de l'Indus no solament es van exportar béns materials, sinó també marcs administratius i ideològics. Quant al **sistema numèric**, s'usava tant la base binària com l'octogonal i decimal, i és un llegat que trobem posteriorment a l'Índia i en els nombres àrabs. L'ús del zero deriva en últim terme d'aquest sistema.

Els coneixements dels harappians sobre **astronomia** s'observen, per exemple, en el disseny de les ciutats, els carrers de les quals estaven orientats cardinalment. El calendari de *nakshatra*, que apareix en la literatura índia posterior i recull un profund coneixement del moviment dels cels, encaixa amb la disposició dels astres que era visible durant el període d'Harappa, per la qual cosa podria haver estat concebut en aquest període. D'altra banda, el culte als planetes és un element comú al sud de l'Índia; per a alguns autors, és probable que els aspectes astronòmics de la religió hindú tinguin el seu origen en els temps d'Harappa.

Pel que fa a l'art, sorprenen les poques **escultures** conegudes, però algunes d'elles mostren extraordinaris estàndards estètics (figura 33). Elaborades en terracota, pedra o bronze, la majoria estan fragmentades, i algunes, inacabades. Es tracta d'escultures de petita grandària i qualitat variada, i que representen habitualment un personatge masculí semiagenollat amb una vestimenta que li deixa l'espatlla dreta al descobert. Malgrat que la postura és sempre la mateixa, les expressions i els trets individuals difereixen, per la qual cosa podria tractar-se de retrats de persones reals en lloc d'idealitzacions de reis o divinitats. S'ha plantejat la possibilitat que el limitat nombre d'aquestes escultures i el seu estat fragmentari es degui a una destrucció deliberada.

Figura 33. Escultures i figuretes de Mohenjo-Daro. 1. i 2. El «Sacerdot Rei», considerada l'escultura harappiana més refinada, amb restes de pigment (17,5 cm, pitera). 3. Figureta interpretada com una ballarina. Destaca el dinamisme de la postura (14 cm, bronze). 4. Pits nus interpretats com ballarines (10,2 i 9,3 cm, pedra)

Trobem també **màscares de terracota** que representen criatures sobrenaturals, a través de trets humans i animals. Les banyes són un element recurrent, com en moltes cultures del Pròxim Orient, i també les observem en els segells i tauletes, i fins i tot en la ceràmica pintada. Les màscares estan fabricades a partir de motlles i la seva funció és un tema de debat; per a alguns autors tindrien una funció màgica, divina o cerimonial, mentre que per a uns altres serien amulets o marionetes il·lustratius de mites i llegendes en representacions dramàtiques, amb una dimensió tant religiosa com política.

Quant a les **figuretes de terracota**, representen, així mateix, persones o animals, i en alguns casos disposen de membres articulats i intercanviables. Aquest fet ens fa pensar també en un possible ús per a representacions animades. Les figuretes humanes no s'elaboren, al contrari que les màscares, a partir de motlles, i les seves formes permeten distingir gairebé sempre homes i dones. Algunes presenten vestimentes i ornaments, i és probable que, en conjunt, fossin expressió de sexualitat, xamanisme, culte a la vida i a la llar, o mites.

D'altra banda, l'aparició de la ceràmica sembla haver estat una altra de les innovacions locals, i observem **ceràmica pintada** amb tradicions estilístiques continuades i variacions locals. És possible que també s'apliqués pintura decorativa en altres mitjans, com ara tapissos, i que es fessin escultures de fusta, però cap d'aquests objectes ha perdurat. Les imatges narratives dels **segells** són les que més informació ens ofereixen sobre les tècniques artístiques dels harappians (figura 28). En molts casos, aquestes imatges, que inclouen persones, animals reals (tigres, elefants) i éssers sobrenaturals o mítics (unicorn), van més enllà de la mera representació anatòmica, i recreen activitats, gestos, actituds i estats anímics.

El simbolisme d'aquestes produccions artístiques es vincula, en general, a concepcions sobre el cicle de la vida i les jerarquies entre humans, herois i déus. Reflecteixen un món i una cosmovisió que integren indistintament allò que és humà, natural i sobrenatural. No obstant això, cap d'elles inclou la representació d'estructures arquitectòniques reconeixibles i, com ja hem vist, aquests materials (màscares, escultures, figuretes, segells) no estan associats a espais interpretats com a rituals o cerimonials. D'aquesta manera, la falta de contextualització impedeix parlar d'estructures o institucions religioses i molt menys encara d'una «religió d'estat» comú a tota la civilització. En aquest sentit, no pot descartar-se la possessió i l'ús individual d'aquests objectes.

2.9. Reflexió final

La civilització de l'Indus i les diverses cultures locals que la van precedir i la van integrar mostren una societat primerenca complexa i extensa. Doblegant l'àrea geogràfica ocupada per les ciutats-estat sumèries i l'Egipte dinàstic, continua sent ignorada en els estudis sobre el món antic, malgrat la seva significació per a la història d'Àsia i la història global. La informació de què disposem procedeix de l'Arqueologia, i majoritàriament de les grans ciutats com Harap-

pa i Mohenjo-Daro. En absència de literatura comprensible i de representacions gràfiques o arquitectòniques del poder, obtenim indicis sobre els seus mecanismes de control i integració a partir de l'organització de la producció i el comerç, que ens revela una base econòmica i cultural comuna, que conviu amb nombroses singularitats locals i regionals.

En aquest apartat hem fet un recorregut per alguns dels aspectes més rellevants de la vall de l'Indus i n'hem vist el llegat econòmic, artístic i intel·lectual. No obstant això, hi ha molts altres buits de recerca que serà necessari cobrir per a conèixer millor la realitat dels harappians. Així, seria interessant complementar les dades sobre altres assentaments i des d'altres disciplines, com el treball etnogràfic o els estudis genètics, i altres subdisciplines arqueològiques menys tradicionals, com l'arqueobotànica o la zooarqueologia.

3. La Xina antiga

David Martínez-Robles

3.1. Introducció

El món xinès representa un cas força excepcional entre les cultures de l'antiguitat. Principalment, perquè hi ha **elements de continuïtat molt evidents entre les cultures antigues i la Xina actual**. Hi ha rituals religiosos encara vigents que, tot i les transformacions, tenen l'origen com a mínim en el segon mil·lenni aC. I el sistema d'escriptura que es va crear en el segle XIII aC. –molt més tard que a la vall del Nil o al Pròxim Orient– no ha deixat mai d'usar-se al món xinès, malgrat l'enorme evolució de la llengua. La continuïtat de l'escriptura ha permès, de fet, que en el món xinès hi hagi hagut al llarg de tota la història **una consciència i una memòria de l'antiguitat** difícil de trobar d'una manera tan nítida en cap altra regió del món. I aquest és un element destacat en el discurs nacional i nacionalista xinès d'avui dia –la idea d'una nació amb «cinc mil anys d'història» és present en gairebé qualsevol acte que tingui a veure amb l'afirmació de la Xina com a nació.

Aquesta memòria del passat ha estat determinant en allò que la història i l'Arqueologia s'han qüestionat en la seva recerca. Amb conseqüències determinants, per exemple, en la geografia de les excavacions. Les cròniques i històries xineses més antigues havien situat l'origen de la civilització xinesa en estats i cultures ubicats al nord, a la conca del riu Groc. Per aquest motiu, de manera similar a com el text bíblic havia dirigit les excavacions al Pròxim Orient, fins fa relativament poc **els afanys de l'Arqueologia xinesa es dirigien a confirmar aquest relat** i, en conseqüència, els principals jaciments arqueològics que s'havien excavat estaven ubicats a la conca d'aquest riu. Tanmateix, en les últimes dècades del segle XX es van començar a explorar altres localitzacions d'una manera sistemàtica, amb troballes extraordinàries en regions del sud i de la costa, que desafien la geografia dels textos antics. Això ha permès que el nostre coneixement de l'antiguitat xinesa s'hagi enriquit i transformat de manera notable.

3.2. Distribució del neolític xinès

La conca del riu Groc, que la tradició suposava bressol del món xinès, és l'eix principal que articula la geografia de la meitat nord de l'actual República Popular de la Xina. Es tracta d'una regió molt extensa, dominada actualment per un clima continental que presenta un fort contrast entre hiverns molt freds i estius molt calorosos, i uns índexs pluviomètrics baixos, fet que explica el predomini de cultius de cereals de secà. Aquest clima contrasta amb les regions arrosseres del sud, molt més humides i caloroses. Tanmateix, durant el neolí-

tic i l'edat del bronze, aquest contrast regional no era tan marcat, atès que el clima del nord de la Xina era molt diferent de l'actual, molt més humit, amb presència d'espècies vegetals i animals ara desaparegudes d'aquestes latituds.

Com hem indicat, la idea del riu Groc com a inici dels assentaments humans en el subcontinent xinès ha quedat superada.

A més de les grans cultures que trobem al nord, milers de jaciments s'han localitzat a la conca del riu Yangzi, tant a la regió del seu delta com a la seva conca mitjana i alta. I, més al nord-est, prop de la península de Corea, el riu Liao és també considerat un altre dels grans focus de desenvolupament de les cultures neolítiques a la Xina, **cultures que en molts casos van coexistir i fins i tot mantenir intercanvis interregionals**, amb transmissió de matèries, productes i idees.

De fet, alguna de les troballes més sorprenents i recents s'han localitzat lluny del riu Groc. El que l'Arqueologia ha mostrat els últims anys és que **la geografia del neolític xinès és molt diversa i àmplia**, i que allò que es coneix com a cultura xinesa antiga és el resultat de les interaccions de les diferents regions.

La cronologia del món antic xinès és força particular. Les primeres grans cultures del neolític que mostren una implantació transformadora del territori s'inicien fa 7.000 anys. Tanmateix, transcorre un llarg període abans de l'aparició dels primers estats de què tenim evidència arqueològica ferma, al segon mil·lenni aC., cosa que **s'ha interpretat com un desenvolupament tardà de l'estat a la Xina**, en contrast amb el que s'esdevé al món perimediterrani, especialment a Mesopotàmia i al Nil. Alhora, en el cas de la Xina, veurem que les troballes més recents plantegen alguns dubtes sobre aquesta interpretació i conviden a fer **una reflexió sobre el concepte mateix d'estat en el món antic**. Entre d'altres coses, ens porta a repensar el paper que s'ha atorgat a aquests fets:

- la invenció de l'escriptura (a la Xina no apareix fins al segle XIII aC.),
- l'ús de determinats materials per les construccions (a la Xina no es va usar mai la pedra i es va optar per matèries menys duradores com la fusta), o
- l'aparició d'arquitectura monumental (gairebé inexistent a la Xina antiga), interpretada habitualment com a mostra de la capacitat d'organització i mobilització pròpia d'un estat.

El jaciment de la cova dels Immortals

Ben lluny del riu Groc es troba el jaciment de la cova dels Immortals (Xianrendong), que pertany a la conca del Yangzi, on el 2012 es van descobrir restes de ceràmica elaborada fa entre 18.000 i 20.000 anys, anteriors per tant a les de qualsevol altra regió del món.

A continuació, repassarem algunes de les grans cultures del neolític xinès. La narrativa tradicional sobre el riu Groc com a origen de la civilització xinesa explica que els jaciments que pertanyen a aquesta regió fossin els primers a ser excavats i que encara avui dia tinguem un coneixement més ampli d'aquestes cultures.

1) Entre les més ben estudiades, amb més d'un miler de jaciments excavats, hi ha la **cultura de Yangshao** (5000-3000 aC.). Es va desenvolupar fonamentalment a la conca del riu Wei i altres grans afluents del curs mitjà del riu Groc, tot i que alguns dels seus jaciments demostren una implantació territorial força més extensa, sense que sapiguem amb exactitud quin tipus de vincles mantien uns i altres nuclis. Les edificacions, sempre de fusta, palla i fang, i generalment de planta circular, presenten dimensions molt variables. Inicialment estan construïdes a nivell de terra, tot i que posteriorment apareixen edificis que s'eleven sobre pilars, probablement destinats a l'emmagatzematge d'aliments, principalment cereals, entre els quals destaquen diverses varietats de mill. La caça hi tenia un paper important, en part perquè es tractava d'una regió amb un paisatge molt diferent a l'actual, envoltada de boscs. A mesura que avança el període, els poblats de dimensions més àmplies, alguns d'ells envoltats d'un fossat excavat, mostren una ocupació continuada, en què l'agricultura esdevé la font principal d'aliment. S'hi ha constatat ja la cria del cuc de seda.

Els poblats Yangshao més grans mostren una **organització interna de l'espai característica**, amb un edifici central, al qual la resta orienten la seva porta; una plaça; espais per als animals domèstics –principalment porcs i gossos–, tot envoltat per un fossat de profunditat variable. Fora del fossat s'hi localitzaven la necròpoli i un o diversos forns comunals per als objectes ceràmics. La majoria d'enterraments suggereixen una societat fonamentalment igualitària, tot i que el volum de peces ceràmiques que es troben en algunes tombes i els agrupaments i l'alineació d'algunes d'elles deixen clara l'existència de diferències d'estatus i una probable organització per llinatges. Altres objectes trobats en tombes, com per exemple una figura amb el primer drac de què hi ha constància a la Xina, apunten a pràctiques religioses de caràcter xamànic, similars a les que es poden trobar en períodes posteriors.

A la ceràmica de Yangshao hi abunda una decoració que molt sovint reflecteix la importància de la pesca, amb motius animals, humans i, en períodes més avançats, de caràcter més abstracte i geomètric. A més, s'hi ha trobat un nombre important de marques de formes i estètica que recorden l'escriptura xinesa que es crearà molt posteriorment. Algunes d'aquestes marques apareixen en contextos culturals diferents, alguns allunyats milers de quilòmetres, cosa que suggereix contactes i transmissions interregionals. N'hi ha que, de fet, són exactament iguals a alguns caràcters xinesos, tot i que és poc versemblant que hi hagi una relació directa.

2) A la regió del riu Groc, però més a l'est, prop de la seva desembocadura, a la península de Shandong, s'ha identificat la **cultura de Dawenkou** (4100-2600 aC.), que va coexistir amb la de Yangshao i amb la qual va interactuar abastament, però que presenta alguns trets clarament diferenciats. El mill continua sent el cultiu més bàsic, però l'arròs hi té presència, afavorit pel clima humit i càlid del període. La disposició de les tombes dels poblats Dawenkou i els objectes trobats permeten traçar l'evolució d'una societat bàsicament igualitària en els inicis i molt més complexa en la part final, amb l'aparició fins i tot dels primers taüts de fusta entre els individus amb un aixovar més complet. Entre les peces més recurrents destaquen alguns recipients ceràmics per a emmagatzemar aliments de formes particulars, entre ells trípodos, que s'expandiran cap a moltes altres cultures neolítiques i perviuran fins a l'edat del bronze.

3) La tercera gran cultura del neolític septentrional és la de **Longshan** (3000-1900 aC.), que ocupa la conca mitjana i baixa del riu Groc i els seus afluents. És especialment coneguda la seva ceràmica, tècnicament molt més elaborada: de parets molt fines i un color negre intens, polida, decorada només subtilment i amb una major diversitat de formes. Aquesta ceràmica és una mostra d'una societat més complexa que la de períodes previs, amb artesans especialitzats en l'ús del torn i la transmissió de coneixement entre grups i cultures, atès que s'ha trobat ceràmica de les mateixes característiques en altres cultures coetànies del sud clarament diferenciades. Els aixovars del tercer mil·lenni aC. reflecteixen aquesta major estratificació social i inclouen objectes de caràcter marcadament religiós. Hi destaca l'aparició d'ossos que se sotmetien a altes temperatures i s'empraven en rituals endevinatoris, una pràctica que perviurà a la Xina durant gairebé dos mil·lennis, així com l'evidència de sacrificis humans. Els cultius Longshan són més diversos i inclouen el blat, a més de l'arròs i les varietats de mill ja conegudes. També els animals domèstics prenen un protagonisme més gran, amb bous, gossos, cabres, gallines i ànecs, tot i que el porc és la carn més consumida, com en períodes anteriors.

Figura 34. Peces de ceràmica. Peça de la cultura de Yangshao (a dalt), de Dawenkou (esquerra) i de Longshan (dreta).

Font: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Daheacun,_Yangshao_Culture_painted_pottery.JPG>, <https://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Pot_fishnet_design,_Dawenkou_Culture,_3500_BC,_Nanjing_museum.jpg> i <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Neolithic_pottery_jar,_Longshan_Culture,_Shandong,_1975.jpg>.

A mesura que avança el tercer mil·lenni, la implantació territorial Longshan guanya en complexitat i mostra jerarquies entre nuclis. Hi ha assentaments molt més extensos (alguns superen les 200 i 300 hectàrees), que funcionaven com a **nucli d'una regió més àmplia** que encabia altres poblacions menors, econòmicament integrades dins un complex de producció i intercanvi. En molts d'aquests nuclis principals s'hi han trobat **tàpies de terra compactada**, en alguns casos parcialment destruïda, reflex de violència, que podia ser important en alguns períodes i regions. En alguns dels centres principals s'han recuperat peces de metall i jade, fet que posa de manifest el desenvolupament d'una metal·lúrgia incipient i la riquesa dels intercanvis regionals –tot i que és incert el seu origen exacte, el jade arribava de regions molt allunyades del sud i sud-oest.

El **jaciment de Taosi**, excavat a partir de les tres últimes dècades del segle xx i ubicat a la conca del riu Fen, un dels grans afluents del riu Groc, mostra la configuració d'un gran centre regional Longshan de finals del tercer mil·lenni aC., fins al punt que una part de l'acadèmia considera que era la capital d'un estat i, per tant, la residència dels seus reis. De fet, s'ha suggerit que Taosi podria haver estat la **capital de la dinastia Xia**, la primera que apareix a les cronologies xineses i de la qual no hi ha evidència arqueològica prou sòlida. Els anhels nacionals contemporanis per a mostrar l'antiguitat de la civilització

xinesa han contribuït a fer que les excavacions del jaciment hagin gaudit d'un suport econòmic que permet que Taosi sigui un dels centres Longshan més ben estudiats.

Al jaciment s'hi han identificat les restes de quatre tàpies de diferents períodes, mostra d'una **ocupació continuada de com a mínim quatre o cinc segles**. La ciutat estava envoltada per un mur rectangular de terra compactada, alhora que una tàpia de menors dimensions dividia internament la part on residien les elits dominants de la resta de la població. Els espais cerimonials –en un dels quals s'hi ha trobat el gnòmon més antic localitzat a la Xina– formaven part de la zona privilegiada i hi destacava el que l'Arqueologia interpreta com un altar o un observatori astronòmic elevat, fet de terra premsada i amb forma d'arc. Les columnes que en formaven part, també de terra compactada, marcaven la posició de la sortida del Sol en determinats dies de l'any. L'accés només era possible des de la part on residien les elits, fet que indica el monopoli de les observacions i el coneixement del calendari com a forma de legitimació sense precedents en tot l'espai xinès. De fet, les grans dimensions d'aquest espai, dividit en tres plataformes i amb un diàmetre màxim de seixanta metres, indica que Taosi era el major centre ritual i polític de la regió.

La necròpoli de Taosi confirma una **societat complexa, socialment estratificada**, amb tres tipus d'enterraments:

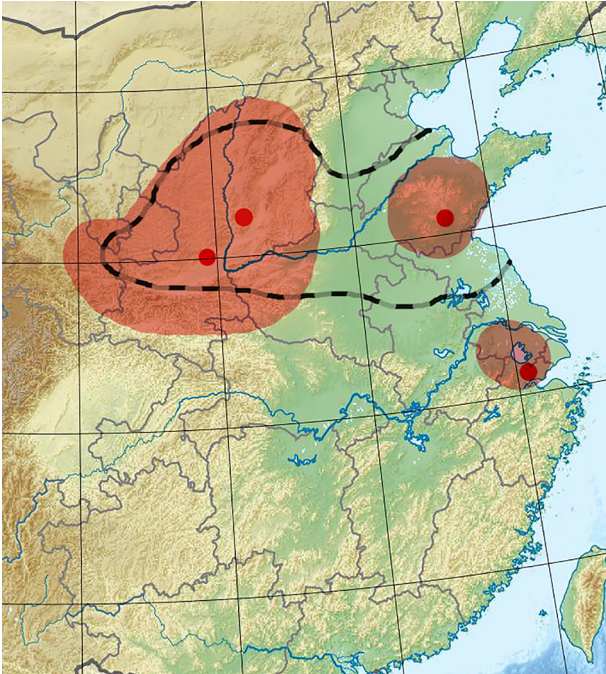
- Hi trobem tombes, descrites en alguns casos com mausoleus, separades de la resta per tàpies i amb centenars d'objectes de gran valor, que inclouen peces de ceràmica pintada –i en alguns casos novament amb marques escrites, ara ja amb pinzell–, jade, coure i lacats. S'especula que es tracta de **tombes reials**, que suggereixen l'existència d'una primera reialesa al món xinès; la presència de símbols associats en temps posteriors al poder dels reis, en especial les figures de drac, sembla corroborar-ho.
- En segon lloc, s'hi han localitzat tres centenars de tombes de dimensions mitjanes, amb sarcòfags que també contenien peces valuoses i que mostren l'existència d'una elit significativament àmplia.
- I finalment, hi ha la majoria de tombes sense aixovar funerari, que reflecteixen les dimensions d'un nucli que, segons algunes estimacions, va arribar a tenir una població d'entre cinc i deu mil habitants.

4) La possibilitat que Taosi hagués estat la capital d'un primer estat a la Xina consolida la idea tradicional del riu Groc com a bressol de la civilització xinesa. Tanmateix, l'Arqueologia ha demostrat que hi ha molts altres nuclis, alguns d'ells igual de complexos, en altres regions. A la conca del Yangzi, destaquen cultures com les de Majiabang (5000-3000 aC.), Hemudu (5000-4500 aC.) o Liangzhu (3400-2400 aC.), mentre que més al nord, a la conca del riu Liao,

destaca especialment la cultura de Hongshan (4700-2900 aC.). Per la seva significació, ens centrarem en la **cultura de Liangzhu**, màxima representant del que s'anomena **edat del jade xinesa**.

Figura 35. Mapa de les cultures. 1. Yangshao. 2. Dawenkou. 4. Liangzhu. La línia discontinua indica l'extensió de la cultura de Longshan, amb Taosi (3) com a principal nucli urbà.

Font: elaboració pròpia

La conca baixa del Yangzi, en què es desenvolupa aquesta cultura, té una configuració orogràfica diferent, més plana i humida, amb zones de maresmes i llacunes alimentades pel riu. Hi apareixen la majoria d'espècies de plantes cultivades al nord, però hi ha un major predomini de l'arròs, un cereal més productiu i nutritiu que el mill, que a més es beneficiava d'una cultura agrícola molt desenvolupada. És una regió que ja en el quart mil·lenni aC. forma part d'una **xarxa d'intercanvis** que la connecta amb la conca mitja del Yangzi i la del riu Groc. Símbols, productes de prestigi i coneixement circulen entre les diferents cultures de cada regió. Entre ells, les formes dels objectes ceràmics sumptuaris que es troben en les tombes del nord –trípodes, tetràpodes, copes de peu alt– són de fet encara més comunes al baix Yangzi, mostra de la importància que hi tenen les activitats culturals.

La societat Liangzhu presenta una forta estratificació social que, de manera similar al que hem vist al riu Groc, es reflecteix en els enterraments i en l'organització de l'espai urbà. El jaciment de Liangzhu, que dona nom a la cultura i que és considerat el centre urbà més important, mostra una ciutat de gairebé 300 hectàrees envoltada per un mur de terra compactada amb sis portes, i organitzada a partir d'un palau central. Tot i que una part important del nucli continua enterrada sota els sediments fluvials, a més d'habitatges s'hi han localitzat graners i centres de culte. Canals d'aigua creuaven la ciutat i, ja fora del nucli urbà, s'han localitzat molls fluvials i marítims, base de les xarxes de transport de Liangzhu, i dics per a controlar les crescudes dels rius.

No en va, **el control de les aigües i la transformació del territori** representen aportacions sense precedents de la cultura de Liangzhu –en la forma de dics, canals, preses i fins i tot aqüeductes, alguns de grans dimensions–, projectes que exigeixen planificació, inversió, capacitat de mobilització i especialització del treball.

Hi ha desenes de milers de peces de ceràmica, pedra, jade, fusta, laca o bambú que representen gairebé tots els aspectes de la vida de la regió del Yangzi: estris de cuina, eines, joguines, complements per als vestits i el calçat, etc. Això ha permès inventariar la **riquesa material de Liangzhu** d'una manera molt més detallada que a la resta de regions del neolític xinès, i identificar una àmplia circulació de productes i materials de luxe des d'altres regions, com és el cas del cinabri arribat del Yangzi mitjà i emprat com a pigment per a lacar. Sens dubte, però, **el material més representatiu de la cultura de Liangzhu és el jade**. No és coneix l'origen exacte del jade del Yangzi, tot i que s'assumeix que hi havia jaciments propers que es van esgotar ja durant l'antiguitat.

El jade és un material escàs i, per tant, considerat de luxe. S'ha trobat en els aixovars de les elits de les diferents cultures neolítiques xineses en la forma de petites figures i objectes, majoritàriament d'ús ritual. En el cas de Liangzhu, el més característic és el gran nombre de peces, el seu refinament i l'aparició d'un motiu gravat a la superfície d'algunes d'elles conegut com a *taotie*. Es tracta d'un **disseny zoomorf** que es caracteritza per la presència de dues figures oposades horitzontalment de manera simètrica per formar una màscara en què és fàcil reconèixer ulls i banyes. El *taotie* apareix en objectes de períodes molt posteriors, cada vegada més estilitzat i complex, tot i que hi ha especialistes que neguen que es tracti del mateix tipus de representació i que hi hagi una connexió. En el cas de Liangzhu, que és on apareix per primera vegada, les formes animals en què s'inspira són més fàcilment recognoscibles. No es coneix el significat que tenia el *taotie* en el món Liangzhu, tot i que el tipus d'objectes en què apareix i la seva presència en els enterraments en deixen clara la dimensió ritual. Els motius zoomorfs suggereixen la vinculació amb creences de caràcter xamànic. En períodes posteriors, el *taotie* apareixerà principalment en objectes emprats en ofrenes als avantpassats.

Figura 36. Doble *taotie* sobre l'aresta d'un tub de jade de la cultura de Liangzhu

Font: <Wikipedia commons>.

Entre els jades Liangzhu destaquen formes que tindran un llarg recorregut en la història xinesa:

- Per una banda, apareixen discs, perforats al centre, de dimensions molt variables, que en períodes posteriors són símbol del cel.
- Per l'altra, hi ha també un gran nombre de tubs de secció circular per la part interna i quadrada per l'externa que, segons els primers textos que en fan referència, simbolitzen la terra.

Tot i que la immensa majoria de discs i tubs de jade del període s'han trobat en jaciments Liangzhu, on a més són més refinats i elaborats, també en trobem en la resta de cultures coetànies, a la conca mitjana i alta del Yangzi, a la del riu Groc i, fins i tot, a la regió més septentrional i allunyada del riu Liao. Això posa de manifest la **importància dels intercanvis en aquesta macroregió**, així com l'aportació de la zona del Yangzi a la cristallització d'una cultura comuna –els discs i tubs de jade continuaran tenint valor simbòlic i ritual als primers estats xinesos. Quan la cultura de Liangzhu desapareix de manera sobtada, entre el 2400 i el 2200 aC., probablement per canvis climàtics que van comportar inundacions a la regió del delta del Yangzi, algunes de les seves aportacions estan ja arrelades en altres cultures del moment i perviuran en àmbits molt diversos de la geografia xinesa.

3.3. Els primers estats i la dinastia Shang

L'aplicació del terme *edat del bronze* ha estat molt discutida en l'àmbit xinès i habitualment se l'ha restringit al que es coneix com a dinastia Shang (1600-1046 aC., segons les últimes datacions), el primer estat històric xinès. Tanmateix, els artefactes de bronze més antics localitzats a la Xina són molt anteriors (2900-2750 aC.) i pertanyen a la cultura Majiayao, que es va desenvolupar en la part alta del riu Groc.

La metal·lúrgia es va desenvolupar i estendre al llarg del tercer mil·lenni per tota la conca del Yangzi, de manera que al final del mil·lenni trobem ja diverses cultures amb un coneixement i ús del coure i del bronze molt més significatiu, en forma d'eines, ganivets, objectes rituals i ornaments diversos: les cultures Machang (2500-2000 aC.), Qijia (2200-1600 aC.) i Siba (1900-1500) a la zona alta del riu Groc, i les cultures d'Erlitou (1850-1500 aC.) i Erligang (1510-1460) a la zona mitja i baixa. Al sud, a la conca alta del Yangzi, cal destacar la cultura de Sanxingdui-Jinsha (1700-650 aC.).

Algunes d'aquestes cultures han estat identificades com els primers estats xinesos i s'ha fet un **esforç per a fer coincidir les datacions arqueològiques amb la cronologia** dels primers relats històrics. La primera gran història de l'antiguitat xinesa, escrita a començament del segle I aC. per l'historiador Sima Qian, s'inicia amb la figura mítica dels Tres Sobirans i els Cinc Emperadors, que donen pas a les dinasties Xia, Shang i Zhou. Al llarg de la història, a la Xina havia existit un coneixement molt ampli de la dinastia Zhou, derivat del gran nombre de textos que se'n van conservar. De la dinastia Shang només es coneixia el que els mateixos textos Zhou explicaven, fins que a inicis del segle XX es van començar a localitzar textos i jaciments Shang que van transformar el coneixement sobre aquell període. D'aquesta manera, només la dinastia Xia es manté com un interrogant i la seva existència continua sent controvertida. Tanmateix, diverses troballes suggereixen que algunes de les cultures del bronze esmentades, especialment les d'Erlitou i Erligang, s'ajusten a la cronologia tradicional i podrien ser l'evidència arqueològica de l'existència de la dinastia Xia. En aquest sentit, a finals del segle XX es va aprovar un **ambiciós projecte estatal d'impuls de la recerca arqueològica**, que tenia l'objectiu de localitzar i datar els enclavaments més antics del passat xinès. La intenció era mostrar que la història de la Xina antiga es podia comparar a la d'Egipte o Mesopotàmia. Entre altres resultats, el projecte va datar l'inici de la dinastia Xia cap al 2070 aC. i va oferir una cronologia detallada, i no sempre prou fonamentada en les evidències arqueològiques, de tots els reis Shang.

Independentment de la seva possible relació amb la dinastia Xia, la **cultura d'Erlitou** reuneix les característiques d'una cultura urbana del bronze –tot i que cal insistir que no hi ha evidència d'escriptura i, per tant, no en tenim fonts escrites. Es va desenvolupar en el mateix espai geogràfic que la cultura

de Longshan, la regió mitjana i baixa del riu Groc, i sovint es considera que n'és l'hereva. Pren el nom del jaciment d'Erlitou, una ciutat d'uns 3 a 4 km² i una població estimada d'uns vint a vint-i-cinc mil habitants en el seu moment d'apogeu, on s'han localitzat **palaus, tallers, forns ceràmics i metal·lúrgics, i un teixit urbà complex**. S'han excavat altres assentaments, al voltant d'un centenar dels cinc-cents que hi ha identificats, que deixen clara la vinculació econòmica i política que mantenien amb la ciutat d'Erlitou, alguns d'ells situats a més de dos-cents quilòmetres del que sembla que era la capital d'un estat amb una implantació territorial complexa.

La ciutat d'Erlitou era el centre polític de la regió, com mostra l'organització de l'espai urbà, clarament planificat, i la **xarxa de carreteres** que hi confluïa. Les carreteres eren d'una amplada variable d'entre deu i vint metres, i hi ha evidències que hi circulaven carros de dues rodes. La resta de poblaments de la cultura d'Erlitou eren de dimensions molt menors i, segons les estimacions, la immensa majoria no arribava als mil habitants. Alguns d'aquests enclavaments proveïen la capital de matèries primeres, mentre que a Erlitou hi havia els tallers de fabricació de peces de bronze i de turquesa. Per la seva proximitat al palau i les seves grans dimensions, es considera que eren **tallers sota control estatal**. Les peces de bronze, fonamentalment recipients per a begudes emprats en cerimònies, es fonien a partir de motlles ceràmics i eren de dimensions mitjanes. Tots els bronzes d'Erlitou s'han trobat en tombes que pertanyien a membres de l'elit, amb l'excepció única d'algunes peces i restes menors localitzades al taller metal·lúrgic. Tot apunta, doncs, a un **monopoli dels cultes i els ritus per part de la reialesa** d'Erlitou, i a l'ús del bronze com a mecanisme de legitimitació i ostentació d'autoritat i poder, un ús que no ha estat documentat de manera tan clara en cap altra cultura xinesa prèvia.

Les formes dels bronzes imiten les diverses tipologies identificades en la ceràmica de períodes anteriors, com trípodas, copes altes, gerros amb tapa, etc., i s'empraven per a escalfar begudes alcohòliques fermentades, que formaven part de les cerimònies. Aquesta és una pràctica que es transmetrà als estats que posteriorment sorgiran a la regió. De fet, cap al 1550 aC. Erlitou perd preponderància, les seves dimensions i població es redueixen i finalment es construeix una nova capital prop de l'antiga. Molt poc després, la nova capital és abandonada sense que se'n coneguin els motius i una ciutat uns cent quilòmetres a l'est en pren el relleu, en el que és l'inici de la **cultura d'Erligang** (1510-1460). En aquest **període la violència és molt present**, tal com mostren el gran nombre de caps de fletxa i els esquelets desmembrats trobats en els últims moments d'ocupació d'Erlitou.

Les últimes fases del període d'Erlitou i tot el període d'Erligang coincideixen amb les cronologies de l'inici i el període intermedi de la dinastia Shang. De la capital d'Erligang se'n sap ben poc, atès que bona part de les restes s'han perdut sota la moderna ciutat de Zhengzhou i només se n'ha excavat una part menor, però l'acadèmia considera majoritàriament que es **tracta ja d'una de les capitals de la dinastia Shang**. A partir de les dimensions de la muralla

externa de terra premsada, es calcula que ocupava una superfície de 13 quilòmetres i s'especula que podria haver arribat a una població d'uns cent mil habitants. La zona del palau estava separada de la resta de la ciutat i s'hi trobaven diversos palaus menors, espais de culte i dues fonderies de bronze on es produïen armes, eines i recipients rituals de bronze. S'hi han trobat un gran nombre de restes òssies animals i humanes, algunes amb marques que deixen clar que es practicaven sacrificis humans de caràcter ritual. En les tombes localitzades en altres assentaments de la cultura d'Erligang s'han trobat noves mostres d'aquests sacrificis.

De la **fase final de la dinastia Shang** disposem d'informació molt més extensa que dels períodes Erlitou i Erligang. És el moment del naixement de l'escriptura xinesa, amb la qual cosa les fonts textuales complementen la recerca arqueològica. La capital es trasllada novament, en aquest cas cap al nord, prop de l'actual ciutat d'Anyang. Aquesta serà la capital Shang durant dos segles i mig, fins al final de la dinastia, i simbolitza l'apogeu del període. L'Anyang dels Shang és una ciutat de grans dimensions, uns 24 quilòmetres, amb una cinquantena de palaus, envoltada per una muralla de grans dimensions i amb edificis imponents –sempre tenint en compte, però, que a diferència del que trobem al Pròxim Orient, al Mediterrani, a Egipte o a la vall de l'Indus, les construccions continuen sent de terra compactada i fusta, menys monumentals.

Un dels elements més característics d'aquest període final Shang és la construcció de grans tombes reials a pocs quilòmetres de la ciutat. Excavades diversos metres sota terra, totes comparteixen una mateixa orientació. Les més àmplies estaven formades per quatre habitacions i un pati al centre que les comunicava i que dibuixava una planta cruciforme que podia passar dels seixanta metres de llarg per quaranta d'amplada. Hi destaquen les dimensions sense precedents dels sacrificis humans.

Prop de la necròpoli reial hi ha un segon cementiri amb set tombes de menors dimensions. Entre elles, l'única tomba reial Shang que es va trobar intacta va ser la de la **Dama Hao** (Fu Hao), una de les tres reines –i una de les més de seixanta esposes– d'un dels últims reis Shang.

La figura de la Dama Hao deixa constància de la **pràctica habitual de la poli-gàmia** entre la reialesa Shang, amb objectius especialment polítics: moltes de les esposes reials eren originàries de tribus que se sotmetien al domini Shang i segellaven l'aliança amb el matrimoni. Però el cas de la Dama Hao és extraordinari. Els textos oraculars mostren que tenia un paper principal en alguns rituals reials, en els quals la majoria d'esposes no podien participar, i a més la descriuen com el general més poderós de la seva època, capaç de liderar els exèrcits Shang en la batalla. A la seva tomba, s'hi han trobat armes i vint-i-nou caps de fletxa, testimoni del seu rol com a cap militar, tot i no ser l'esposa de més rang dins la cort. Aquest paper li corresponia a la Dama Jing, a la tomba de la qual, tot i haver estat saquejada, es van desenterrar més de 250 caps de flet-

Els sacrificis humans

En una de les tombes, a més de les restes del rei, s'hi ha trobat l'esquelet de noranta servents, la majoria d'ells decapitats, tots homes, a més de dotze cavalls i deu gossos. En el complex de les tretze tombes reials, entre les quals hi ha la d'una de les reines, la Dama Jing, s'hi han descrit més de mil pous sacrificials on s'immolava les víctimes, fossin humanes o animals.

El tresor de la Dama Hao

Dins de la seva tomba es va trobar un tresor de dimensions extraordinàries: 755 peces de jade –algunes d'elles originàries de les cultures neolítiques esmentades en apartats anteriors–, 564 objectes fets d'os, 468 peces de bronze que incloïen armes, recipients rituals, ganivets, campanes, miralls i quatre estàtues en forma de tigre, seixanta-tres objectes de pedra llaurada, onze peces de ceràmica, cinc peces d'ivori i gairebé set mil closques de cauris, moneda habitual en la societat Shang.

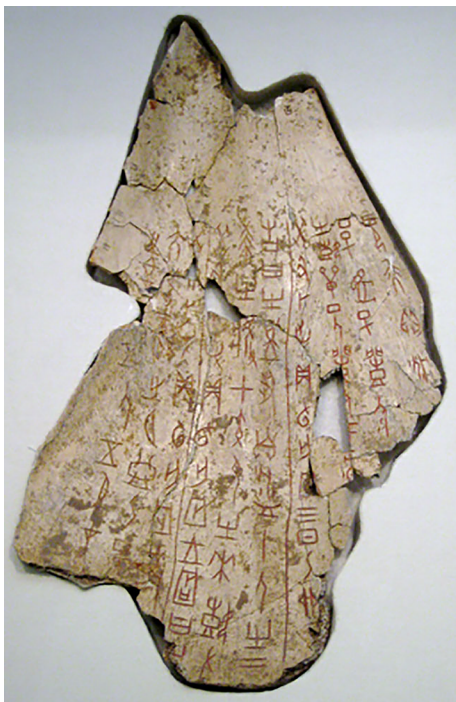
xa –la seva vinculació amb la pràctica militar està també confirmada. D'altra banda, només els membres de màxim rang de la família reial podien encarregar algunes de les tipologies de bronzes trobades a la tomba de la Dama Hao, la qual cosa confirma la seva posició de preponderància a la cort. Textos i Arqueologia mostren que el **paper de la dona a la cort Shang** tenia poc a veure amb la imatge estereotipada de dona submissa derivada de períodes posteriors.

D'altra banda, la majoria d'altres esposes van ser enterrades dins la tomba del rei, no en enterraments individuals. Això indica que el fet de ser esposes reials no els garantia l'estatus, ni entre els morts –el dret de disposar d'un espai funerari propi–, ni probablement entre els vius –atès que la mort era per als Shang una extensió de la vida mundana. Això suggereix que la dama Hao i altres esposes reials van obtenir els seus privilegis en virtut de les seves capacitats. Tot indica, doncs, que dins la família reial **els rols de les dones no estaven definits de manera necessària per consideracions de gènere** i, com testimonien textos lleugerament posteriors, gaudien d'una certa mobilitat social.

3.4. Ritual i escriptura Shang

Un altre dels elements característics del període final Shang és la pràctica de rituals endevinatoris amb ossos i closques de tortuga. Ja hem esmentat que en algunes cultures neolítiques, com la de Longshan, es feien rituals escapulomàntics, en què s'aplicava calor sobre ossos d'animals. El que és específic del període Shang és que aquests ossos i closques de tortuga estaven inscrits amb el que és **la primera mostra d'escriptura que existeix a la Xina**.

Figura 37. Peça oracular Shang amb mostres d'escriptura

Font: <Wikipedia>.

Des que el primer os amb caràcters xinesos es va localitzar el 1899, se n'han recuperat prop de dos-cents mil. Això representa un arxiu extraordinari sobre la societat, l'administració i les creences Shang. La immensa majoria d'ossos s'ha trobat a l'última capital Shang i corresponen al regnat dels últims nou reis (segles XIII i XII aC.), de manera que els més antics són de mitjan segle XIII aC. Inicialment, segons consta a les inscripcions, els reis prenen part en el procés de divinació, juntament amb endevins o sacerdots; posteriorment els reis i altres membres de la família reial hi van prendre un protagonisme absolut i els endevins van desaparèixer dels textos, cosa que evidencia que **el control del ritual –i indirectament de l'escriptura– s'emprava per a legitimar el poder reial**. Ossos i plastrons de tortuga es preparaven meticulosament fent-hi un seguit d'incisions i escrivint-hi verticalment amb un punxó una pregunta en una meitat de la peça. Després s'aplicava un ferro roent a les incisions, s'interpretaven les esquerdes que hi apareixien i s'escrivia el resultat en l'altra meitat de la peça. En alguns ossos hi trobem textos amb una estructura complexa i ben definida, que respon a un ritual ben estandarditzat: estan encapçalats per un preàmbul que indica la data i qui dirigeix el ritual, segueix una consulta precisa, un pronòstic i, finalment, la verificació del resultat. En conseqüència, tot i que la majoria de textos s'han conservat fragmentàriament, disposem de milers de documents que reflecteixen les inquietuds de la reialesa Shang.

Aquest **interès pel registre** suggereix que l'escriptura s'emprava en altres àmbits de l'administració Shang, sobre materials peribles –hi ha evidències de l'ús del pinzell i de tinta feta a partir de cinabri, i de fet s'han recuperat unes poques mostres d'ossos oraculars escrites amb pinzell i tinta, sense inscriure's.

Tot i que es tracta de textos breus, allò que trobem a la superfície de les peces són mostres d'un **sistema d'escriptura completament desenvolupat**. Està format a partir de caràcters d'origen pictogràfic, tot i que la majoria no són pictogrames, sinó que hi trobem ideogrames, caràcters formats per la unió d'elements semàntics i fonètics, i alguns amb una funció únicament fonètica.

Són les mateixes tipologies de caràcters que hi ha en l'escriptura xinesa moderna; actualment, però, la proporció de caràcters pictogràfics és menor, a causa del gran volum de nous caràcters creats durant tres mil anys d'història.

Estèticament, els caràcters d'ossos i closques Shang són molt diferents dels que s'usen avui dia, atès que aquests són el resultat d'un procés molt llarg de sistematització, estilització i simplificació. Tanmateix, es tracta del mateix sistema d'escriptura –malgrat que la llengua parlada a la cort Shang és molt diferent de les llengües xineses modernes. Els caràcters sobre ossos no estan uniformitzats, apareixen moltes varietats d'una mateixa grafia en les diferents

De què parlen els ossos

Ofereixen pinzellades diverses sobre la guerra, la conquesta de nous territoris, les caceres, el comerç, les collites, els desastres naturals, els impostos, les creences, les ofrenes, els objectes rituals, els avantpassats, els altres pobles que estaven en contacte amb els Shang, etc. Tot curiosament datat i amb el nom de l'endeví –en general el mateix rei.

peces, i la seva estètica depèn dels materials que s'empraven per a escriure, estris esmolats sobre superfícies dures que no tenen res a veure amb la subtileza del traç del pinzell de períodes posteriors.

S'ha especulat sobre un origen més antic de l'escriptura xinesa, tenint en compte, a més, que els textos oraculars Shang mostren un sistema d'escriptura ja madur. Alguns dels caràcters Shang coincideixen, a més, amb grafies trobades en la ceràmica de cultures més antigues. Tanmateix, no hi ha cap evidència d'escriptura anterior al segle XIII aC., i no sembla que per la seva llunyania temporal es pugui traçar cap relació entre els símbols de les cultures del neolític i l'escriptura Shang.

A més dels ossos oraculars, s'han conservat alguns **textos breus escrits sobre bronzes**. El fet que siguin exactament de la mateixa època reforça la idea que l'escriptura xinesa es va crear en aquell moment. Hi ha signes en peces de bronze prèvies, que s'interpreten com la marca del clan del propietari, però no hi ha una sola peça que testimonii l'existència d'escriptura pròpiament dita. L'estètica dels caràcters xinesos dels bronzes de l'últim període Shang és diferent a la de les closques i ossos, atès que la superfície sobre la qual s'escriuen era tova –el fang dels motlles emprats per a donar forma al bronze fos. En comú, però, es constata que les primeres mostres d'escriptura conservades a la Xina estan vinculades a pràctiques rituals. En el cas dels bronzes, **formaven part d'ofrenes d'aliments i begudes als avantpassats**, tal com testimonien els textos. Aquestes ofrenes es van transmetre a períodes posteriors i han arribat al món contemporani.

Els bronzes Shang d'aquest període mostren un nivell d'elaboració molt més gran i són, de fet, una de les màximes manifestacions de la cultura i el poder Shang. Continuen apareixent les formes preexistents –trípodes, tasses i gerres–, però s'hi incorporen noves formes i tipus d'objectes, com els instruments musicals que s'empraven en els cerimonials de la cort. Estèticament, els bronzes s'inspiren sovint en motius animals, estan molt més decorats que els d'Erlitou o Erligang, i les mides i el pes s'arriben a multiplicar –hi ha peces de fins a una tona de pes. El gran nombre de peces trobades en les tombes reials i l'esforç econòmic, tècnic i humà que exigia l'elaboració d'algunes d'elles deixen clar fins a quin punt la seva possessió era mostra de prestigi i poder. Les formes senzilles dels bronzes de períodes anteriors es transformen en **peces poderoses que transmeten força i autoritat**. El *taotie* –la màscara zoomorfa de formes simètriques que havia aparegut per primera vegada en els jades de la cultura de Liangzhu– apareix ara sobre els bronzes rituals amb un nivell més elevat d'elaboració i abstracció, i les arestes de campanes, recipients i tot tipus de peces sovint esdevenen crestes d'inspiració animal, això quan no representen directament animals reals o mitològics.

A l'última capital Shang s'hi han localitzat dos gran tallers metal·lúrgics, un dels quals, d'una hectàrea de superfície, estava aparentment especialitzat a fondre únicament bronzes rituals. S'hi han recuperat el forns en què es fonia

el bronze, uns trenta mil motlles de fang, molts d'ells compostos, i diversos tipus d'eines tant per a treballar el fang dels motlles com per a polir el producte final. El que totes aquestes troballes deixen clar és que el bronze s'emprava únicament per a fondre peces rituals o sumptuàries, a més d'armes, i que no hi havia interès a produir estris per a treballar al camp, tot i que és un període de creixement agrícola notable.

Ossos, closques i bronzes deixen clara la **riquesa de la vida religiosa Shang**. Els textos oraculars parlen d'ofrenes i rituals sacrificials, animals i humans. Hi ha diversos tipus de destinataris d'aquestes ofrenes:

- les forces de la natura,
- alguns reis del passat –tant dinàstics com predinàstics–,
- avantpassats dels reis Shang –dones incloses– i
- Shangdi, el «senyor suprem», màxima divinitat de l'elit Shang. Tot i que no hi ha unanimitat a l'hora d'interpretar aquesta figura, Shangdi probablement és una sublimació dels avantpassats de la família reial Shang, una mena d'antecessor primordial esdevingut divinitat.

Els Shang consideraven que els avantpassats tenien la capacitat d'influir sobre els vius i les ofrenes que els feien estaven destinades a guanyar-se el seu favor i honorar-los. Els enterraments mostren que les elits Shang creien que, després de la mort, els difunts tenien les mateixes necessitats que en la vida mundana. Les tombes reials són autèntiques cases soterrades, en què servents i animals domèstics continuen servint els seus senyors, i les riqueses acumulades durant la vida continuen sent fonamentals. Els menjars i les begudes que els seus descendents els ofereixen en els rituals estan destinats a alimentar-los. Tot això reflecteix una **concepció marcadament jeràrquica i aristocràtica de la vida i la mort**. La democratització del ritual sembla que no va arribar fins al període dinàstic següent, quan les ofrenes als avantpassats deixen de ser una pràctica únicament de l'aristocràcia i esdevenen habituals per a un nombre molt més extens de xinesos, incloses les dones.

3.5. L'inici de la gran tradició xinesa: la dinastia Zhou

Els textos oraculars permeten entreveure alguns elements de l'organització de l'estat Shang i com aquesta afectava la població. Els reis, per exemple, consulten els avantpassats sobre la conveniència de recaptar **contribucions i impostos**, fet que mostra que no es tractava d'una pràctica totalment codificada ni regular, i que estava subjecta a un cert grau d'arbitrarietat. De fet, les grans construccions Shang suggereixen que el **treball obligatori** era més habitual com a forma de contribuir a les necessitats de l'estat. Els textos també esmenten amb freqüència la guerra. Tenim constància d'exèrcits Shang que superaven els cinc mil soldats, obligats per la reialesa a prendre part en els conflictes.

Més enllà dels artesans, que es concentraven a la capital i els grans nuclis urbans, la gran majoria de població es dedicava a **tasques agrícoles**. El territori Shang estava format per un entramat de petits nuclis, connectats per una xarxa de camins i carreteres, que proveïen de productes agrícoles a les poblacions més grans, que, al seu torn, seguien el model de la capital. Els edificis es construïen sobre plataformes de terra premsada i s'hi han trobat forns ceràmics i petits tallers, així com mostres de seda, que posen de manifest un ús ja ampli d'aquest teixit. Aquests **nuclis secundaris** mantenien una vinculació amb la capital definida sota la jerarquia que imposava la cort. Algunes de les consultes oraculars posen de manifest que el rei organitzava viatges per alguns dels territoris sota el seu control, que podien ser expedicions militars, caceres, visites per a dur a terme els rituals de l'estat o per a recollir l'impost, fet que contribuïa a mantenir la cohesió d'un territori molt extens –els jaciments Shang ocupen una superfície superior a la de la península Ibèrica. Tanmateix, no hi havia una frontera pròpiament dita. Els límits de l'expansió Shang els determinava l'acceptació o no del poder Shang per part d'altres grups. De fet, **els Shang coexisteixen amb altres pobles** dins el gran espai xinès. En uns casos, estan assimilats dins el mateix món Shang, en d'altres duen a terme intercanvis de tot tipus –des del comerç fins a la guerra– sense integrar-s'hi, i en d'altres es desenvolupen en regions més llunyanes i no hi mantenen contactes directes.

Entre aquests últims destaca la **cultura de Sanxingdui** (1750-1200 aC.), succeïda per la **cultura Jinsha** (1200-650 aC.), cultures del bronze que es desenvolupen a la zona alta del riu Yangzi i que la documentació Shang no menciona. Es tracta de dos jaciments recents, excavats per primera vegada els anys 1986 i 2001 a la regió de Sichuan, que han posat de manifest l'existència de **cultures del bronze molt desenvolupades fora de l'àrea d'influència Shang**.

Sanxingdui era una ciutat de mides similars a les capitals Shang, envoltada per murs d'entre vuit i deu metres d'alçada, on s'han localitzat tallers, habitatges i palaus, tot i que aquests últims eren de dimensions menors als grans palaus Shang. A Sanxingdui s'hi han trobat milers de peces de ceràmica, or i bronze, algunes de grans dimensions, datades en els segles XII i XI. Les més destacades són un gran nombre de **màscares i estàtues humanes**, de formes pronunciades i grotesques, que sens dubte tenien una funció religiosa. En el posterior jaciment de Jinsha, ciutat que es desenvolupa quan Sanxingdui entra en crisi, s'han trobat objectes d'aparença semblant. L'Arqueologia considera que les màscares anaven muntades sobre grans pilars de fusta, a la manera dels tòtems d'altres cultures. També s'hi han recuperat molts altres objectes de bronze: altars, arbres, campanes, tigres, ocells, màscares zoomorfes, etc. El més rellevant, juntament amb l'evident manca de coincidència amb l'estètica Shang, és la presència de formes i elements, com el *taotie*, que es trobaven en algunes de les cultures neolítiques del baix Yangzi i que també van arribar al nord. Això posa de manifest que tot i que els estats xinesos que van conformar

la base de la posterior civilització xinesa van tenir els seus principals nuclis a la zona del riu Groc, van existir altres nuclis importants al sud, encara que la seva integració al món xinès fos més perifèrica.

Així, descobriments com el de Sanxingdui desmenteixen definitivament el model difusionista tradicional, que parlava d'una expansió cultural de nord a sud, i obliguen a substituir-lo per **un model multipolar**, amb un eixam molt més extens de nuclis que mantenien intercanvis interregionals importants.

Les fonts oraculars sí que esmenten **els Zhou, un poble veí dels Shang** que s'integra dins el seu territori. Els Zhou eren originaris de les regions més nord-occidentals, on hi havia molts altres pobles amb contactes més o menys continuats amb els Shang. Els Zhou finalment s'establiren a la zona del riu Wei, afluent del riu Groc, on van desenvolupar nuclis que seguiren les pautes organitzatives de les ciutats Shang.

L'adopció de les formes de vida dels Shang va permetre que les ciutats Zhou es beneficiessin de les xarxes ja establertes i, amb el temps, destaquessin com un nucli dominant dins el món Shang, fins que finalment, aprofitant la pèrdua de control efectiva de part del territori que es produeix a finals del període dels Shang, **els Zhou es revoltent i derroquen la família reial Shang**. D'aquesta manera, s'inicia el que es coneix com a dinastia Zhou (1046-221 a.C.).

El període Zhou representa la **crystal·lització de la gran tradició cultural xinesa**. Cal distingir dos grans períodes, el dels Zhou occidentals i el dels Zhou orientals, que s'inicia el 771 a.C., quan la capital es trasllada cap a l'est. Els Zhou orientals, a més, es divideixen entre el període de les Primaveres i Tardors (771-476 a.C.) i el dels Regnes Combatents (475-221 a.C.). Es tracta del moment en què **s'escriuen i compilen els grans clàssics xinesos**, i es desenvolupen les grans escoles de pensament, motiu pel qual és considerat l'inici del món clàssic xinès. Per aquest motiu, ens limitarem a esbossar alguns trets bàsics del període, sense entrar en detalls.

Les fonts textuales Zhou són molt extenses i en permeten comprendre de manera aprofundida l'organització i cultura. Els Zhou es presenten a ells mateixos com a part de la tradició cultural Shang, de manera que la història –que ells mateixos van escriure– descriu la seva arribada al poder com una successió dinàstica, des de dins, legitimada per la crisi política i de poder dels Shang. Els Zhou **n'heretaran les bases de la seva cultura, com l'escriptura o les pràctiques rituals**, entre elles les ofrenes als avantpassats –els bronzes Zhou recuperats es compten per milers. També practicaran la poligàmia, ben establerta amb els Shang. Alguns textos mostren que hi ha una jerarquia ben estructu-

rada entre les esposes reials i les concubines, jerarquia que es manté després de la mort i s'expressa a través dels rituals i les ofrenes. Tanmateix, els Zhou abandonen pràctiques com la de l'escapulimància –els rituals amb ossos i plastrons de tortuga desapareixen i el seu lloc l'ocupen pràctiques oraculars més subtils–, i substitueixen la màxima divinitat Shang, *Shangdi*, massa vinculada amb l'anterior família reial, pel concepte més abstracte de *Cel*. Això els permet crear una teoria cosmològica amb correlacions polítiques, que els ajuda a legitimar-se en el poder: si els Shang van ser derrotats va ser perquè havien perdut el **Mandat del Cel**, mandat del qual els Zhou van passar a ser depositaris. Aquesta lògica que legitima el poder, però també la rebel·lió, perviurà en el món xinès fins al segle XX.

Durant la primera part del període Zhou s'escriuen textos de diferents característiques que s'acabaran convertint en el que es coneix com a *clàssics*. **Els més antics inclouen parts que probablement es remunten al segle X aC.**, tot i que la seva versió final és el resultat d'un procés de reescriptura i edició que dura segles.

- El *Clàssic de la Poesia* és un recull de cançons i poemes de caràcter popular que aporta un gran nombre de detalls sobre la vida i els costums del poble a inicis del període Zhou.
- El *Clàssic dels Canvis* és un text oracular que va fer innecessària la pràctica de l'escapulimància i que ha esdevingut una de les obres xineses més traduïdes i llegides –fins i tot emprada oracularment avui dia en contextos que tenen ben poc a veure amb el món en què l'obra es va escriure.
- El *Llibre de la Història* és una col·lecció de documents antics, alguns suposadament del període Shang i fins i tot anteriors, que va viure un llarg procés de reescriptura.
- El *Clàssic dels Ritus* intenta recollir el conjunt de cerimònies i ritus que es practicaven a inicis del període Zhou, tot i que en realitat va ser compilat molt avançat el període.
- Els *Annals de les Primaveraes i Tardors* registra els esdeveniments rellevants de la història d'un dels regnes que van sorgir a mitja dinastia Zhou, quan el seu poder i capacitat de centralització comencen a erosionar-se.
- El *Clàssic de la Música* ha desaparegut i només en tenim referències indirectes.

Aquests textos **esdevindran la base de la cultura xinesa clàssica**, fins al punt que tots els intel·lectuals i funcionaris xinesos els aprendran de memòria durant gairebé dos mil·lennis.

A mitjan dinastia Zhou, la família reial es veu obligada a cedir part del seu poder a diversos caps regionals, en l'inici d'un període de fragmentació territorial. Tot i que aquests regnes mantenen la seva lleialtat a la reialesa Zhou, es tracta d'una etapa, la de les Primaveres i Tardors, marcada per la **prolifera-
ció gradual d'estats i de guerres**. Aquest procés culmina en el període dels Regnes Combatents, etapa sagnant en què la guerra es modernitza i abandona tots els codis rituals que l'havien regulat en el passat –és en aquest context quan s'escriu el cèlebre *Art de la Guerra* de Sunzi. Aquest ampli període de crisi política coincideix amb la consolidació de les grans escoles de pensament.

La historiografia posterior va crear una imatge gairebé idíl·lica de la implantació i desenvolupament de la dinastia Zhou, en bon grau gràcies als ensenyaments de Confuci, qui va descriure els primers monarques Zhou com uns reis savis que actuaven seguint el Mandat del Cel i s'ajustaven a les necessitats dels seus súbdits. L'ideal xinès del bon governant no és ja el d'un cap militar victoriós, sinó el d'un administrador savi i moral. L'Arqueologia i la documentació confirmen que els inicis Zhou representen un **període de relativa pau interna**, tot i que la lluita contra els altres pobles és freqüent. L'estructuració territorial és d'una intensitat més gran que la del període Shang. Es tracta d'un **model d'implantació feudal**, cosa que permet que els límits s'expandeixin, sense un cost gaire alt, cap a l'est i especialment cap al sud, fins a arribar al riu Yangzi, que queda definitivament incorporat als dominis xinesos. Així, la superfície de l'estat Zhou gairebé dobla la dels Shang. L'autoritat del rei s'estén per tot el domini Zhou, però la població queda sota el control dels senyors, que controlen i administren cada territori, i que s'encarreguen de gestionar el tribut, la contribució en forma de treball i la conscripció. El cerimonial tenia un paper important com a argamassa d'aquest entramat territorial. Textos de bronzes del segle X aC. descriuen el nomenament d'alguns dels senyors territorials com a funcionaris mitjançant ritus que asseguraven l'autoritat reial. Són els **primers testimonis de la burocràcia** que s'estableix en període Zhou.

A partir del segle VIII aC. el poder Zhou comença a difuminar-se i el seu territori inicia un procés de fragmentació que s'accelera en el segle V aC. Tanmateix, el model organitzatiu i cultural Zhou no desapareix. Els diferents estats que sorgeixen implanten **una burocràcia cada vegada més secularitzada** – el ritual marcadament religiós dels Shang i l'arbitrarietat que comportava en la presa de decisions és substituït per un cerimonial cada vegada més laic, que regula les relacions i les jerarquies. Aquest model, tot i les transformacions, els períodes de desunió i fins i tot les invasions estrangeres, **perdurarà en el temps**. Els Zhou desapareixen com a poder quan un dels estats que havien estat sota el seu control unifica i amplia els territoris xinesos i funda, d'aquesta manera, el primer imperi xinès. Però el model cultural dels inicis dels Zhou sobreviu, especialment a través de la reconstrucció utòpica que Confuci llega a la posteritat. D'aquesta manera, el record de l'antiguitat xinesa es manté viu i esdevé un element clau en la construcció política i cultural xinesa de tots els períodes, inclòs el món contemporani.

Les grans escoles de pensament

D'una banda, Confuci (551-479 aC.) sistematitza moltes de les idees que apareixen en els clàssics –es considera que va participar en l'edició d'alguns d'ells– i en fa una síntesi que acabarà sent la base del pensament polític i moral xinès durant segles. D'altra banda, durant el període dels Regnes Combatents apareixen un gran nombre de pensadors originals, entre els quals destaquen els pares de l'escola taoista, per la gran influència intel·lectual que van exercir al llarg de la història.

4. Les civilitzacions de l'antiga Amèrica. Les grans àrees culturals: Mesoamèrica i Àrea Andina

Cristina Vidal Lorenzo

4.1. Introducció

Abordar l'estudi de l'antiguitat americana implica endinsar-nos en un extens territori en el qual van florir nombroses cultures, el grau de desenvolupament de les quals és equiparable al de les antigues civilitzacions del Vell Món. La majoria d'elles pertanyen a dues grans àrees culturals: Mesoamèrica i Àrea Andina, i és sobre aquestes dues àrees que tractarà aquest apartat, sense que això vulgui dir que les altres cultures de l'Amèrica prehistòrica que no apareixen esmentades no hagin estat importants o pertanyin a un nivell inferior de desenvolupament. El criteri escollit ha estat, per tant, el d'oferir un panorama general dels processos culturals que van tenir lloc en les dues grans regions nuclears del continent americà a partir de l'establiment de societats complexes en aquests territoris.

4.2. Cultures de Mesoamèrica

Mesoamèrica comprèn una vasta extensió geogràfica que inclou els actuals estats de Mèxic, Guatemala, Belize, El Salvador i parts d'Hondures, Nicaragua i Costa Rica. Tot i que a la definició d'aquesta macroàrea cultural –encunyada per l'etnohistoriador alemany Paul Kirchhoff l'any 1943– li manca una revisió crítica pel que fa als límits territorials, composició ètnica i aspectes culturals, sí que és possible reconèixer en les diferents cultures que la integren l'origen d'un conjunt de valors i pràctiques que es remunten a aproximadament el 2500 aC. i que van continuar desenvolupant-se al llarg del temps, fins a l'arribada dels espanyols al segle XVI.

El principal indicador en què es va basar Kirchhoff per a la seva definició de cultura va ser l'activitat **agrícola**. Sosté que aquesta es va originar al centre de Mèxic, des d'on va irradiar a la regió de recol·lectors i caçadors del Gran Sud-oest d'Amèrica del Nord. La filiació etnolingüística d'aquests grups de «conreadors superiors» també va ser un altre factor important que es va tenir en compte per a definir aquesta àrea.

A més del mode de subsistència, basat en l'agricultura, aquests grups van compartir altres pràctiques, com les següents:

- l'existència d'actives **xarxes de comerç** que operaven a llarga distància;
- una **estratificació social** recognoscible –tant al món dels vius com en l'àmbit funerari– pels vestits, els tocats, els ornaments (especialment les arracades nasals i les orelles) i la pintura corporal;
- l'adopció d'un **almanac sagrat** basat en la combinació del cicle augural de 260 dies i el solar de 365 dies;
- un primerenc **sistema d'escriptura d'arrel comuna** que hauria de donar lloc a la cèlebre i desenvolupada escriptura maia, i
- una **intensa activitat ritual**, en la qual el sacrifici humà no era desconegut.

Per a la celebració de les seves cerimònies es van dissenyar arquitectures especialitzades, entre les quals es distingeixen els temples piramidals, els jocs de pilota i els observatoris o centres de commemoració astronòmica. Tant en aquestes edificacions com en altres monuments petrins es van plasmar programes iconogràfics que manifesten l'existència **d'un complex món de creences miticoreligioses**, en què es van representar sofisticats éssers sobrenaturals i altres criatures dotades d'un profund simbolisme. Així mateix, els rituals de caràcter domèstic duts a terme per aquests grups confirmen l'existència i utilització d'una sèrie d'elements comuns que es van anar transmetent de generació en generació, com per exemple els encensers o les figuretes de fang cuit, sense oblidar la importància de l'habitatge mateix com a transmissor de la ideologia del llinatge i reflex de l'establiment dels principis cosmològics bàsics.

Figura 38. Mapa de Mesoamèrica amb indicació de les principals cultures

Font: Sémhur / Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0. Modificada per l'autora

Quant al clima i el paisatge, Mesoamèrica s'estén al sud del tròpic de Càncer, i el seu cicle anual climàtic es caracteritza per l'alternança d'estacions seques i plujoses, la qual cosa va ser determinant per a les activitats agrícoles. Es tracta d'una regió que presenta un marcat contrast entre les càlides i plujoses terres baixes, on predominen les planes costaneres i el dens bosc tropical, i les terres altes, més àrides i fredes, a les quals pertanyen les zones d'altiplà, les conques fluvials, les extenses valls –com la de Mèxic– i la serralada volcànica, que recorre tot el continent americà paral·lelament a la costa del Pacífic, poblada per boscos de pins i roures. Tal diversitat mediambiental va motivar l'existència de recursos molt diversos a les diferents àrees, la qual cosa, al seu torn, va afavorir el **desenvolupament de relacions entre els diferents grups ètnics** basades en l'intercanvi de béns i idees.

Tradicionalment, s'han establert tres períodes principals en la història de les cultures mesoamericanes: **preclàssic, clàssic i postclàssic**, si bé aquesta distinció no té gaire sentit quan s'aplica a una àrea cultural tan àmplia com és aquesta. És a dir, resulta molt complicat adaptar els desenvolupaments propis de cada cultura a una cronologia establerta de manera convencional i generalitzada, tot i que, en alguns casos com aquest, pugui resultar convenient per a oferir una visió sintètica de totes elles.

4.2.1. Les cultures del període preclàssic o formatiu

Podria dir-se que, a grans trets, el preclàssic o formatiu s'estén **entre el 2500 aC. fins a aproximadament els inicis de l'era cristiana**.

Durant aquests anys es produeix una notable millorança en les activitats agrícoles, al mateix temps que s'incorporen nous sistemes de regadiu. Tot això condueix a un augment de la població i dels excedents alimentaris.

Les importants transformacions socials, econòmiques i culturals que es van derivar d'aquests processos de desenvolupament van desembocar, en els últims segles d'aquest període, en l'aparició dels aspectes següents:

- un incipient urbanisme,
- l'arquitectura i escultura monumental,
- un refinament en la fabricació de béns de prestigi i
- l'establiment de societats estratificades.

Aquesta creixent **complexitat social** es va manifestar a través de la presència de líders locals –caps i sacerdots–, encarregats de controlar la riquesa i de redistribuir-la. A partir de llavors va començar a produir-se un **desequilibri en la igualtat de gènere**, una equitat que sí que hi havia en els primers segles del període formatiu, quan la dona tenia un paper destacat en la gestió de

Els avantatges de l'intercanvi

Gràcies als intercanvis, les elits de les terres altes van poder accedir, entre molts altres productes, a les preuades pells de jaguar o a les vistoses plomes d'aus que habitaven les regions selvàtiques, fonamentals per a mantenir el seu estatus a través de l'abillament, que s'enriquia amb adorns elaborats amb pedres precioses (jade, principalment), així com amb petxines i caragols procedents del mar. Per la seva banda, els pobladors de les terres baixes van poder beneficiar-se de matèries primeres molt necessàries per a l'elaboració d'utensilis d'ús tant domèstic com ritual, com l'obsidiana i altres pedres dures i volcàniques.

l'economia familiar i en els rituals. No obstant això, aquest paper es va anar afeblint cada vegada més, fins a quedar totalment exclosa de l'àmbit públic i polític.

Entre les principals cultures que situen els seus orígens en el període formatiu destaquen aquelles assentades a l'occident i a la vall de Mèxic (cultures ceramistes i naixement de Teotihuacan), la vall d'Oaxaca (bressol de la civilització zapoteca), la costa del Golf (bressol de la civilització olmeca) i l'àrea maia.

1) Es coneixen amb el nom de **cultures ceramistes** aquelles que allò que millor les caracteritza és la producció ceràmica, tant d'atuells com de figuretes, gràcies a les quals podem apropar-nos a les maneres de vida d'aquests pobles que van ocupar des d'èpoques molt primerenques els estats de l'occident mexicà (Guanajuato, Nayarit, Colima, Jalisco i Guerrero) i la vall de Mèxic, al centre-sud del país. Moltes d'aquestes figuretes procedeixen de contextos domèstics, mentre que d'altres van ser trobades en tombes compostes per diverses cambres, en l'interior de les quals es van enterrar famílies senceres, la qual cosa deixa traslluir la importància de les relacions de parentiu en l'organització social d'aquestes poblacions. El conjunt de figuretes inclou des de personatges femenins, amb exaltació dels seus atributs sexuals o certes parts del cos (pits nus, amples malucs i prominents cuixes) –de les quals a Tlatilco es van trobar centenars, batejades com *pretty ladies*–, a parelles d'home i dona, individus amb tatuatges i altres ornaments corporals, músics, dansaires, jugadors de pilota, guerrers, animals i, fins i tot, poblats en miniatura que reproduïen activitats domèstiques i cerimonials, i que deixen traslluir formes de vida molt arrelades a la naturalesa.

2) Altres cultures del preclàssic, per contra, es caracteritzen per la fundació de centres urbans amb funcions civicoreligioses en què destaquen l'arquitectura i l'escultura monumental. La més representativa de totes elles és, sens dubte, l'olmeca, considerada durant molt temps la cultura mare de Mesoamèrica, si bé no hem d'oblidar que altres pobles del preclàssic van manifestar un nivell de complexitat social equiparable; per aquest motiu, les últimes recerques prefereixen referir-se a l'existència en aquest període de cultures germanes, que van contribuir al desenvolupament d'altres civilitzacions més tardanes.

Els olmeques van habitar les caloroses i humides terres tropicals del sud del golf de Mèxic, si bé amb el pas dels anys es van expandir a regions més allunyades. Els seus centres urbans principals van ser Sant Lorenzo (1200-900 aC.), La Venta (1000-400 aC.) i Tres Zapotes (500-100 aC.), en els quals es van trobar la majoria dels cèlebres caps colossals, únics en tot l'art mesoamericà i que constitueixen el principal distintiu de la producció artística d'aquesta civilització. Interpretats com a retrats al·legòrics dels seus ancestres divinitzats, van ser elaborats amb dures pedres basàltiques que extreïen del massís de la serralada Tuxtla i es transportaven aprofitant els corrents fluvials. En aquests centres es van descobrir, a més, diversos conjunts d'edificis i basaments piramidals; és especialment important la piràmide de més de trenta metres d'alçada de La

Venta, envoltada de monuments escultòrics (esteles), i que en el seu moment va ser una de les estructures de més envergadura de tot Mesoamèrica. Les excavacions en profunditat de l'entorn d'aquest complex van permetre treure a la llum les anomenades «ofrenes massives», que consistien en dipòsits subterranis en els quals es col·locaven centenars de blocs de serpentina formant dissenys abstractes, sovint associats a màscares de felí, sobre els quals s'agregava sorra de colors, així com altres peces d'indubtable valor artístic. Tot això ens parla de l'existència:

- d'un govern centralitzat,
- d'una marcada especialització del treball i
- d'una cuidada planificació urbana.

A això caldria afegir el desenvolupament d'un **primitiu sistema d'escriptura basat en l'ús de numerals i signes jeroglífics**. Aquests aspectes són indicatius d'una cultura amb índexs elevats de complexitat política, econòmica i social.

3) Uns altres importants assentaments del preclàssic mesoamericà amb funcions civico-cerimonials van ser **Monte Albán**, capital dels zapotèques, i **Cuicuilco**, fundat als voltants del volcà Xitle, al sud-oest de la conca de Mèxic. Allí es va aixecar una important construcció de caràcter piramidal dedicada al culte diví, al costat d'altres edificacions habitacionals i aparentment religioses. Les erupcions del volcà Xitle als inicis del segle II d.C. van acabar sepultant aquest centre cerimonial, la qual cosa va provocar la fugida dels seus habitants i, presumiblement, la seva instal·lació a la vall de Teotihuacan, on anys més tard hauria de fundar-se un dels estats més poderosos de Mesoamèrica.

4) De tots aquests pobles van ser contemporanis els **maies preclàssics**, ja que aquesta és la cultura més longeva de tota l'Amèrica precolombina, amb un desenvolupament mil·lenari que arrenca en el període formatiu i es perllonga fins al final del postclàssic.

4.2.2. L'auge cultural en el període clàssic

El període clàssic abasta els segles compresos **entre el començament de l'era cristiana i aproximadament l'any 1000 d.C.**, si bé moltes de les innovacions que caracteritzen aquest període ja havien estat introduïdes pels maies, almenys des del segle V a.C., i per altres cultures del preclàssic, com l'olmeca.

Vegeu també

Sobre la cultura maia ens estendrem amb més deteniment en l'apartat següent, dedicat al període clàssic, ja que va ser en aquests anys quan aquesta cultura va aconseguir els seus més grans assoliments.

Els principals trets que, en general, defineixen el clàssic són l'establiment de noves formes d'organització governamental i de societats urbanes fortament jerarquitzades.

Molts dels centres urbans que havien estat fundats en el període anterior aconseguen en aquests anys el seu màxim apogeu, com és el cas de Teotihuacan a la vall de Mèxic, Monte Albán a la vall d'Oaxaca, El Tajín a la zona de Veracruz i les ciutats de l'àrea maia. Hi trobem **arquitectures pètries caracteritzades per la seva monumentalitat**, com són els grans temples piramidals, al costat de palaus ricament ornamentats, que, a més de ser residència de l'elit governant, eren actius centres politicoadministratius. La presència d'avingudes i camins que unien els diferents conjunts monumentals i, fins i tot, poblacions entre si, d'àmplies places amb cabuda per a albergar-hi una nodrida població, així com altres infraestructures i obres públiques d'envergadura són testimoni de l'existència d'una **planificació urbana altament desenvolupada**. En aquestes ciutats, la integració de l'arquitectura amb el paisatge circumdant i l'orientació dels edificis seguint criteris d'ordre cosmològic també van tenir un paper d'especial rellevància, es tractava d'un fet estretament vinculat a la celebració de rituals dedicats a les seves divinitats principals i de contacte amb el món sobrenatural. I és que el vehicle modelador de tots aquests fenòmens de desenvolupament va ser la **religió**, que estava íntimament lligada al poder i incidia en tots els àmbits socials.

Avui dia solament podem apreciar aquesta grandesa a través dels vestigis que s'han conservat fins al present, però és important fer un esforç per intentar recrear el que devien ser aquests centres durant la celebració d'aquestes cerimònies.

En aquest sentit, l'escultura pública, els relleus tallats als edificis i altres manifestacions artístiques com la pintura mural i l'art moble constitueixen fonts iconogràfiques de primera mà per a apropar-nos a aquest univers polític i religiós present, en la majoria dels casos, en l'epicentre de les ciutats. Així mateix, aquestes imatges ens permeten constatar que, a diferència del que ocorria en les èpoques més primerenques de la història mesoamericana, les dones van ser gradualment apartades de les activitats rituals públiques i dels càrrecs administratius, si bé la seva contribució al sistema productiu va ser molt més important del que fins fa uns anys es creia, tal com han pogut demostrar els estudis mesoamericanistes realitzats des d'una perspectiva de gènere.

Imaginem la celebració d'una cerimònia...

Amb els edificis pintats de vius colors, les places plenes fins dalt de gent, els temples plens d'encensers i sahumeris que desprenien aromàtiques fragàncies, dansaires vestits amb cridaners abillaments, la música procedent d'originals instruments musicals i la presència de les autoritats principals –governants i sacerdots– abillats amb sofisticats vestits i ornaments.

Figura 39. Reconstrucció ideal de l'acròpoli i plaça Nord de l'assentament urbà maia de La Blanca (Petén, Guatemala)

Font: Projecte La Blanca 2012. Dibuix d'E. Meijde

A part d'aquestes arquitectures pètries lligades al poder, aquestes ciutats albergaven també els **habitatges de la població**, en general construïdes amb materials peribles. Encara que no s'han conservat fins als nostres dies, la gran quantitat de restes de cultura material trobats durant les excavacions arqueològiques d'aquestes àrees habitacionals ens informen sobre els usos i costums dels seus ocupants. Sabem, així, que les principals activitats econòmiques que exercien en el seu entorn domèstic eren la **producció artesanal i l'agrícola**. De fet, les innovacions produïdes en aquests anys en les labors de cultiu van ser determinants per a la supervivència de nuclis urbans tan poblats, al mateix temps que la incorporació de noves tècniques artesanals va contribuir a augmentar molt considerablement la producció i a l'expansió de les rutes d'intercanvi comercial, amb la qual cosa la figura del comerciant va anar adquirint cada vegada un protagonisme més gran. D'altra banda, l'aplicació d'un enfocament antropològic a l'estudi de l'espai domèstic en l'antiga Mesoamèrica a través de l'anomenada *Household Archaeology* ha permès conèixer amb més profunditat la importància de les relacions socials a la llar, sobretot aquelles definides pel gènere, entre les quals destaca el paper liderat per les dones en els rituals domèstics.

És important destacar també l'impuls que van rebre en els segles del clàssic mesoamericà les **activitats de caràcter intel·lectual**, especialment aquelles relacionades amb l'**escriptura** i l'**astronomia**. Les dues civilitzacions mesoamericanes que millor representen tots aquests assoliments culturals i un elevat grau de desenvolupament són la teotihuacana i la maia.

1) **Teotihuacan** va ser considerat pels pobles del postclàssic com un lloc mític on es va crear l'era actual, la del Cinquè Sol, segons la coneguda *Llegenda dels sols*. D'aquí haurien emergit els primers homes que van poblar aquest nou cosmos, concretament d'una cova sobre la qual els teotihuacans van construir un dels monuments més coneguts de l'Amèrica prehistòrica: la piràmide del Sol, de seixanta-tres metres d'alçada. Fundada en una extensa i pròspera vall a

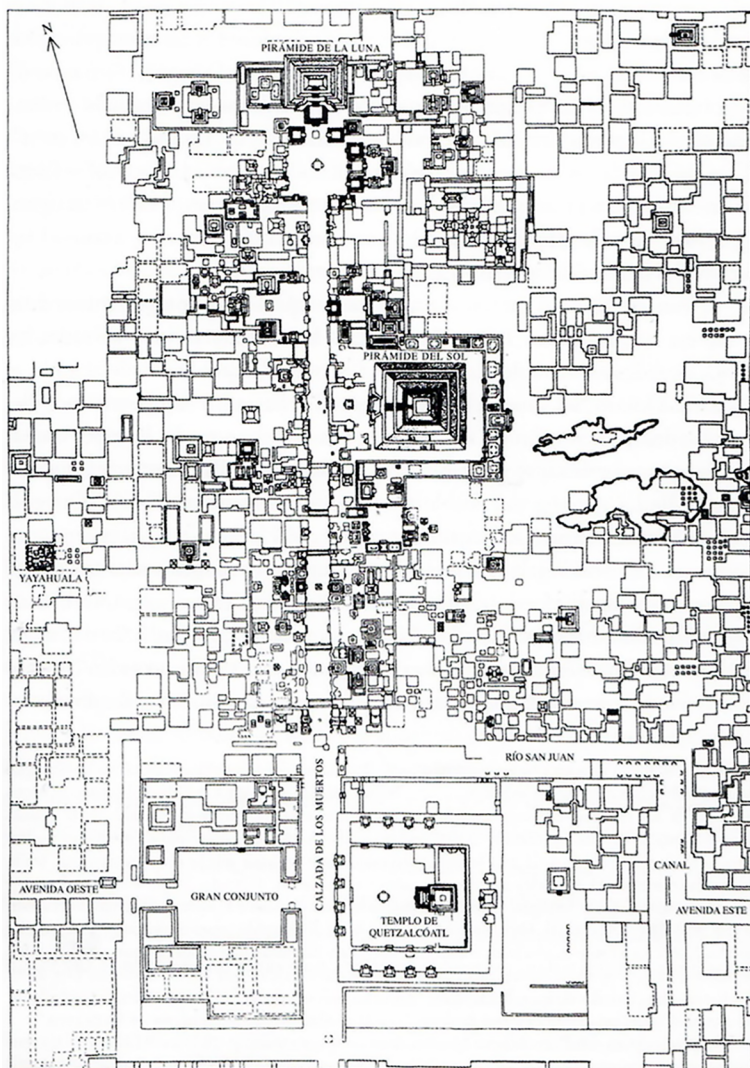
les rodalies del llac Texcoco, el seu engrandiment sembla haver estat estretament lligat al moviment poblacional a la recerca de nous recursos que es va originar després de les erupcions del volcà Xitle.

Durant els seus segles de major esplendor (segles III al VI d.C.) es va convertir en un important centre polític, religiós i comercial, una ciutat poliglota poblada per més de cent mil habitants i amb una extensió superior als 20 quilòmetres. L'eix vertebrador d'aquesta gran ciutat és l'avinguda dels Morts, de més de 4 quilòmetres de llarg i entorn de la qual es van aixecar les construccions més importants i prestigioses de Teotihuacan, entre elles la ja esmentada piràmide del Sol, la piràmide de la Lluna, la Ciutadella i el conjunt arquitectònic erigit a la plaça de la Lluna. Una multitud de petits carrers que partien d'aquest eix principal desembocaven en les residències de l'elit, cobertes per pintures murals d'extraordinària bellesa i en els barris ocupats pels artesans i petits comerciants, molts d'ells vinguts de diferents parts de Mesoamèrica. I és que els teotihuacans van arribar a crear un **estat poderós sota la direcció d'un govern jeràrquic i centralitzat**, que va exercir una enorme influència no solament a les regions del seu entorn, sinó en altres llocs molt més allunyats amb els quals van mantenir contacte, com és el cas de les relacions establertes amb els maies en els segles III i IV d.C.

A l'enfortiment de l'estat van contribuir diversos factors, entre els quals destaquen els següents:

- el control exercit en la producció i comercialització d'objectes d'obsidiana i una altra enorme varietat d'artesanies,
- una poderosa organització militar i
- el fet d'haver convertit la seva capital en una metròpoli sagrada en la qual es rendia culte a déus poderosos i carismàtics com Tlàloc, la Gran Deessa o Quetzalcóatl.

Figura 40. Mapa de l'epicentre de la ciutat de Teotihuacan, aixecat per René Millon, i amb indicació de les edificacions principals

Font: E. Florescano (2009). *Los orígenes del poder en Mesoamérica* (pàg. 123). FCE

2) Els maies van ocupar un extens territori de més de 300.000 km², caracteritzat per una extraordinària diversitat mediambiental, que abasta des de les humides i caloroses terres baixes de la península de Yucatán, Petén, Belize, àrea del Motagua i regió de l'Usumacinta, a les més fredes de l'altiplà guatemalenc i de Chiapas. En tot aquest territori es van aixecar centenars de ciutats, la majoria en un entorn selvàtic en el qual l'elevada alçada dels arbres rivalitza amb la dels seus estilitzats temples piramidals. A diferència dels teotihuacans, els maies no van crear un estat centralitzat, sinó que **la seva organització política estava basada en l'existència de diversos regnes**, cadascun dels quals estava regit per un **rei suprem**, en qui reposava l'autoritat política i que va arribar a aconseguir la categoria de semideu. De cadascuna d'aquestes capitals depenia una extensa xarxa de centres urbans, governats per un senyor principal. Aquestes relacions de vassallatge estaven generalment basades en l'establiment de llaços de parentiu i enllaços matrimonials, així com en el pagament de tributs (cacau, mantes, plomes), tal com demostren les nombroses escenes pintades en els atuells ceràmics. Amb l'avanç en el desxiframent de l'escriptura jeroglífica maia i amb el suport d'altres fonts iconogràfiques, cada

vegada se sap més sobre la història d'aquestes dinasties, en les quals el poder reial s'heretava per via masculina, encara que també hi va haver casos de dones reines. En els graons següents de la piràmide social hi havia els nobles i els sacerdots, encarregats d'assistir el monarca en els assumptes de govern i en les tasques religioses, així com els artistes, intel·lectuals i mercaders, seguits de la gran quantitat d'artesans qualificats. Els nivells més baixos de l'escala social estaven ocupats per la classe camperola, encarregada d'afrontar les tasques més dures i difícils, entre les quals hi havia també la guerra.

Entre les **principals capitals maies** del període clàssic destaquen Calakmul, Tikal, Palenque, Yaxchilán, Piedras Negras, Naranjo, Quiriguá, Copán, Uxmal i Chichén Itzá, al costat d'una altra nodrida llista d'assentaments urbans de gran rellevància. A més dels temples piramidals, palaus, jocs de pilota, observatoris, calçades i, fins i tot, banys de vapor, trobem en aquestes ciutats monuments petris (esteles) tallats amb imatges dels seus governants, acompanyades d'extensos textos jeroglífics que ens informen sobre fets històrics i altres esdeveniments mítics, entre ells, la creació del cosmos l'any 3114 aC.

Quant al **panteó de divinitats maies** que amb més freqüència apareixen representats en l'art i en els còdexs tardans, destaquen:

- Itzamnaaj, déu de la creació, la màgia, la saviesa i l'escriptura.
- Ix Chel, la multifacètica, deessa de la Lluna i també dels parts, la medicina, la pintura, els tèxtils i l'arc de sant Martí.
- K'inich Ajaw, divinitat solar i creadora del temps, que en descendir al món inferior es transforma en la deïtat Jaguar de l'inframón.
- Chaahk, el déu de la pluja i del raig.
- K'awiil, la divinitat tutelar de les dinasties regnants.
- Hun Nal Ye, el déu del blat de moro, amb la massa del qual es va modelar els éssers humans.
- El cadavèric Déu A, que regnava a Xibalbá, el món subterrani, com a déu de la mort. Xibalbá és el país de l'horror i de la mort, habitat per extravagants criatures, però també és on s'amaguen els secrets bàsics de la seva cultura, la suprema saviesa.

Els maies van traslladar tot aquest complex món del seu pensament religiós al disseny de les ciutats i de l'arquitectura, d'aquí que aquestes siguin un reflex de les seves creences sobre el funcionament del cosmos i de les forces sobrenaturals que el mouen. És impossible abordar l'estudi de la seva arquitectura i de les manifestacions artístiques que l'ornamentaven sense indagar en el simbolisme de cadascun dels seus elements i en la comprensió del missatge que n'emana. Fer-ho des de la nostra perspectiva occidental i a tants anys de distància dels creadors no és tasca fàcil.

A la fi del període clàssic, els maies van protagonitzar una llarga crisi, motivada per diversos factors, que va donar lloc a l'anomenat «col·lapse» de la civilització maia. Com a conseqüència d'això, les ciutats van ser gradualment

El Popol Vuh

El mite de la creació del cosmos ha arribat fins als nostres dies gràcies al *Popol Vuh*, una de les principals obres de la literatura maia postclàssica en la qual, entre moltes altres coses, s'explica la història del naixement del Sol, de la fundació del temps i de la creació del gènere humà que havia d'habitar aquest nou cosmos creat. La lectura d'aquest emocionant relat, traduït al castellà pel frare dominic Francisco Ximénez al començament del segle XVIII, també ens permet anar desvetllant quin va ser el paper exercit per la dona al llarg de tota la història del poble maia quixé. Donar visibilitat a aquest fet es torna imprescindible des del moment en què el tradicional punt de vista androcèntric en la història de les cultures mesoamericanes ha fomentat l'exaltació dels assoliments del gènere masculí enfront de l'assumida submissió de les dones.

abandonades, amb l'esfondrament consegüent del sistema polític i social. No obstant això, els maies van saber fer front a aquesta adversitat i la seva cultura va evolucionar a una altra fase d'auge en el postclàssic, tot i que molt diferent a la de la seva passada esplendor.

El panorama al final del clàssic a Mesoamèrica era, per tant, el d'un territori en què les grans cultures que havien dominat l'escenari polític o bé ja havien desaparegut, com la teotihuacana, o bé havien entrat en un procés de crisi generalitzada, com la maia. D'altres, per contra, van conèixer un gran auge, com la totonaca, la mixteca i la tolteca, protagonistes, juntament amb l'asteca, del període següent de la història d'aquesta àrea cultural.

4.2.3. El postclàssic i el domini del poder militar

El postclàssic comprèn els cinc segles previs a la conquesta de Mèxic per part dels espanyols, és a dir, **entre l'any 1000 i 1521 d.C.** És un apassionant període de la història mesoamericana en el qual, a més de les fonts arqueològiques i iconogràfiques, és possible recórrer a les etnohistòriques, que ens proporcionen informació de primera mà sobre els pobles amb els quals els espanyols van entrar en contacte, especialment els de filiació **nàhuatl** –als quals pertanyen els asteques– i els **maies postclàssics**. I encara que les cròniques i les imatges que les acompanyen facin referència als últims anys d'aquest extens període i estiguin escrites des de la perspectiva dels colonitzadors vinguts del Vell Món, la riquesa del seu contingut és indubtable.

Entre les característiques generals que defineixen els segles del postclàssic pot citar-se l'existència d'una economia més comercial, basada en el desenvolupament de xarxes de comerç de llarga distància i l'ús del patró moneda, com el cacau, les mantes o les peces de coure.

A causa d'això, una enorme varietat de productes de diferents regions de Mesoamèrica podien trobar-se als colorits mercats, dels quals els cronistes ens ofereixen detallades descripcions. En l'àmbit polític també es van produir canvis importants. L'autoritat política en mans de caps sacerdots o reis divins que trobem en el clàssic va ser substituïda per la del **cabdill militar**, testimoni del pronunciat militarisme imperant en el postclàssic. Això també va conduir a la desigualtat més gran entre gèneres, de manera que el paper de la dona va quedar totalment deslligat de les activitats de govern i d'altres oficis de prestigi. En l'àmbit religiós destaca la incorporació de Quetzalcóatl i altres divinitats de l'altiplà central al panteó d'altres pobles amb els quals els nàhuatl van entrar en contacte, com els maies.

Les cultures més conegudes del postclàssic mesoamericà són la tolteca a l'altiplà central, la mixteca a la vall d'Oaxaca i la més cèlebre de totes, l'asteca a la Conca de Mèxic.

1) Els **tolteques** van ser hereus de l'antiga tradició teotihuacana, igual que molts altres pobles nàhuatl que estaven liderats per caps de llinatges, que posseïen el poder polític, religiós i militar. Aquests pobles atribuïen la fundació del seu regne a un heroi carismàtic i conqueridor, els orígens i les gestes del qual formaven part de la llegenda. Així, la fundació de Tula, la capital dels tolteques, s'atribuïa a Cé Ácatl Topiltzin Quezalcóatl (*El nostre senyor serp amb plomes*). Aquesta ciutat, tot i que no pot igualar-se a la grandesa que va ostentar Teotihuacan, va ser un dels centres més importants de l'altiplà de Mèxic durant els segles X i XI d.C. Posseïa diverses places, temples piramidals, jocs de pilota, palaus amb columnes i terrasses artificials, així com escultures molt llampants, com era la figura del Chac Mool o els famosos «atlants de Tula», pilars treballats amb forma de guerrers hieràtics, al costat de pilastres amb representacions dels seus governants i columnes en forma de serps amb plomes descendents. Són al cim del temple piramidal dedicat a Quetzalcóatl, el basament del qual es va decorar amb representacions de jaguars i àligues que devoren cors. Durant molt temps es va arribar a afirmar que els tolteques havien estat els fundadors de la ciutat maia de Chichén Itzá, en vista de l'existència en aquesta urbs de construccions molt semblants a les de Tula, dins d'un estil anomenat maia tolteca. No obstant això, recerques més recents opten per considerar que el que hi ha a Chichén és un estil «panmesoamericà», fruit de la mescla de la població maia procedent del Petén i del mateix Yucatán, amb grups d'immigrants de filiació nàhuatl, hereus també de la tradició teotihuacana. El cap fundador carismàtic d'aquest nou ordre polític hauria estat Kukulcán, la versió maia de la «serp amb plomes». Això explicaria que a Chichén s'integrés la cultura política pròpia del clàssic maia amb una altra de més militarista i mexicanitzada. Tornant als tolteques, sabem que cap a l'any 1150 la ciutat va ser abandonada i destruïda com a fruit dels durs enfrontaments entre els dos bàndols més poderosos que es disputaven el poder. Aquest fet va provocar una gran desestabilització al territori mesoamericà, al qual van començar a arribar tribus procedents del nord, conegudes amb el nom genèric de txitximeques.

2) La dispersió del poble tolteca després de la caiguda de Tula va portar a alguns dels seus integrants a instal·lar-se a la frontera nord de la Mixteca, on van entrar en contacte amb els **mixtecs**, un poble originari de l'occident d'Oaxaca, la qual cosa va contribuir a l'enriquiment de la seva cultura. Els mixtecs havien establert també contacte amb els zapotèques; van arribar a ocupar-ne la capital, la famosa Monte Albán i van establir relacions matrimonials amb la cort allí establerta. Van ocupar també Mitla, Yagul i Zaachila, les construccions de les quals són reflex del desenvolupament d'un estil arquitectònic singular que combina les dues tradicions mixteco-zapotèques. No obstant això, els mixtecs van destacar sobretot en l'art lapidari, l'orfebreria, la ceràmica, l'art de les plomes i la producció de bells còdexs pintats, en els quals van plasmar relats de

conquesta al·lusius al seu gloriós passat guerrer al costat d'altres històries mítiques. Malgrat la seva resistència a caure en mans dels asteques, finalment van quedar sotmesos sota el poder de l'imperi més poderós de Mesoamèrica.

3) Els asteques, també coneguts amb el nom de mexiques, eren una tribu nàhuatl que va aconseguir imposar-se en la conca de Mèxic, després d'un període de violents enfrontaments amb altres centres dirigits d'aquest territori, integrats per la mescla dels primitius habitants de la conca i les tribus txitxi-meques. El 1325 els asteques van fundar la seva capital, Tenochtitlan, en els pantanosos sòls d'una illa del llac Texcoco, on van construir un humil temple dedicat a la seva divinitat principal, Huitzilopochtli, déu del Sol i de la guerra. Segons la seva tradició mitològica, aquesta deïtat els havia acompanyat durant la llarga peregrinació que van emprendre els membres més antics del seu llinatge, quan van partir de la mítica Aztlán a la recerca d'un lloc on establir-se. Però el gran apogeu de Tenochtitlan va tenir lloc un segle més tard, quan els asteques van derrotar els tepaneques i es van convertir en un dels tres regnes més poderosos de la conca de Mèxic, juntament amb Tezcoco i Tlacopan, integrants de la Triple Aliança.

La ciutat va créixer de forma notable i el seu primitiu recinte sagrat va ser ampliat per donar cabuda a més de setanta temples, segons recullen les cròniques, presidits pel temple geminat o Gran Teocalli, dedicat als déus Huitzilopochtli i Tláloc. Al voltant d'aquestes construccions religioses es van aixecar altres edificis, com:

- el *calmecac*, que era on rebien una acurada educació els membres de la noblesa;
- els *tzompantlis* o altars de calaveres per al sacrifici humà;
- els jocs de pilota, i
- el *telpochcalli*, escoles per a aspirants militars que eren atesos sexualment per les *ahuianime* o «dones que causen plaer», és a dir, que exercien la prostitució emparades per l'estat; de fet, els seus serveis també eren requerits en les cerimònies i rituals per a acompanyar als captius en les vespres del seu sacrifici.

La seu del sobirà era el palau o *tecpan*, que al seu torn era l'òrgan polític i administratiu de l'imperi. Segons es desprèn de les cròniques i de les imatges que les acompanyen, els palaus posseïen bells jardins, i el de Moctezuma II – el rei que posseïa el poder quan van arribar els espanyols – tenia fins i tot un zoològic i un jardí botànic.

El creixement de la ciutat va ser tal que els asteques es van veure obligats a guanyar terreny al llac, emplenant-lo i construint al damunt els seus habitatges i les famoses parcel·les flotants o *chinampas* destinades al cultiu. La ciutat va ser dividida en quatre quadrants o seccions, on hi havia els diferents barris, emulant el model urbà de l'antiga Teotihuacan. Una complexa xarxa de canals connectats entre si i dics ajudaven a controlar el nivell de les aigües, i per

proveir a la ciutat d'aigua potable van construir un aqüeducte que començava als aqüífers de Chapultepec. En definitiva, l'aspecte d'aquesta gran metròpoli era tal, que els espanyols no van dubtar a batejar-la com la Venècia d'Amèrica. El desenvolupament del comerç a llarga distància i el sistema de pagament de tributs imposat a les províncies i pobles sotmesos van provocar que a la ciutat arribessin grans quantitats de productes exòtics que s'exhibien en els seus colorits mercats o *tianguiz*. De fet, els mercaders o *pochtecas* van constituir un grup de gran influència i prestigi en la societat asteca, en la qual les classes populars estaven dedicades a les activitats artesanals i agrícoles i a la milícia, mentre que l'estament més baix era el dels *mayerques* o esclaus.

Tota aquesta riquesa i esplendor de l'imperi asteca és la que els espanyols van poder contemplar en entrar a Tenochtitlan l'any 1519, després de la famosa trobada que va mantenir el conqueridor Hernán Cortés amb l'emperador Moctezuma II. Aquesta trobada entre dos mons, que fins a aquest moment no havien mantingut cap contacte, constitueix un dels episodis més emotius de la història d'ambdues cultures. Però aquest fet no va frenar els impulsos dels conqueridors, com desitjava Moctezuma, sinó que va desembocar en els successos que van tenir lloc en els dos anys següents i que van acabar amb la conquesta de Tenochtitlan per part dels espanyols l'any 1521, la qual cosa va posar fi a la història prehispanica a Mesoamèrica per donar lloc a l'inici del període colonial.

Figura 41. Plànol de la ciutat de Tenochtitlan

Font: plànol inclòs a la *Segunda Carta de Relación de Hernán Cortés*, publicada a Nuremberg el 1524 i conservada a la Biblioteca Newberry de Chicago. Près de: <dl.wdl.org/19994/service/19994.pdf>.

4.3. Cultures de l'Àrea Andina

La definició d'Àrea Andina com a àrea cultural ha estat, igual que en el cas mesoamericà, fruit de nombrosos debats des de mitjan segle XX.

En un consens generalitzat pot dir-se que el que uneix tots els pobles que es van desenvolupar en aquesta macroàrea està determinat per la seva relació amb el medi ambient, és a dir, les constants interaccions costa-serralada-bosc que al llarg de la seva història van donar lloc a una tradició cultural comuna, patent en alguns patrons de comportament social i en l'univers de les seves manifestacions artístiques.

Com el seu nom indica, el nom d'aquesta macroàrea es deu a la **serralada dels Andes** que recorre de sud a nord el continent sud-americà, i que és una de les més elevades del planeta, amb muntanyes que freguen els 7000 metres d'alçada. En realitat, es tracta d'una doble serralada:

- L'Oest o Negra, que discorre paral·lela a l'oceà Pacífic i deixa al mig un territori desèrtic, i
- L'Oriental o Nevada, delimitada a l'est per l'espectacular selva amazònica.

En definitiva, en poc més de dos-cents quilòmetres de recorregut en línia recta d'est a oest, és possible contemplar un paisatge d'accentuats contrastos naturals, des de les àrides costes del Pacífic, passant per les elevades muntanyes de la serralada amb neus perpètuas a partir dels 4800 metres, per acabar en el calorós i humit entorn selvàtic de l'Amazones.

Les cultures que s'han desenvolupat a l'àrea cultural andina han estat tradicionalment agrupades en quatre regions diferenciades:

- Andes septentrionals
- Andes centrals
- Andes centre-sud
- Andes meridionals

És a dir, una enorme extensió que abasta des del massís colombià fins a l'Araucania a Xile. A més, en vista de les notòries diferències de caràcter geomorfològic que posseeix aquest territori, es distingeix entre cultures costaneres, serranes i les de la conca del llac Titicaca.

1) **La costa de l'àrea central i meridional** és una estreta franja de terra en la qual s'estén un dels deserts més àrids del planeta, si bé els nombrosos rius que la travessen d'est a oest, fruit del desglaç de les altes muntanyes, han permès que es creessin al voltant unes condicions aptes per a l'establiment de societats sedentàries i el desenvolupament cultural conseqüent. Aquesta **acusada aridesa i, per tant, l'escassetat de terra cultivable al litoral** es deu a l'efecte del corrent Humboldt, que fa que la humitat precipiti al mar i a les muntanyes però no a la costa, tot i que, d'altra banda, l'explotació dels abundants recursos marins que posseeix aquest corrent ha tingut un paper determinant en la prosperitat de les cultures costaneres. Aquest equilibri es trenca cada mes de

gener a causa d'una pertorbació oceànica provocada per l'anomenat corrent El Niño, que porta pluges torrencials i calor a la zona nord, per la qual cosa sempre és benvinguda. No obstant això, cada cert temps, es produeix el que es coneix com el fenomen d'El Niño, una anomalia climàtica les excessives pluges de la qual arriben a provocar grans estralls a la zona. Haver aconseguit superar aquestes situacions adverses en l'època antiga és un altre dels símptomes que les cultures que les van patir van saber actuar eficaçment.

2) Quant a les **zones muntanyenques**, les més fèrtils són les que conformen les valls que estan situades entre els 500 i els 3200 metres d'alçada, ja que van ser les més aptes per al cultiu del blat de moro, la coca, la carabassa i les fruites tropicals, mentre que les terres més altes són propícies per al creixement dels tubercles, especialment la patata. Els pasturatges, situats entre els 4000 i els 4800 metres de la puna peruana, constitueixen l'entorn natural dels camèlids salvatges (vicunyes i guanacs), mentre que més al sud s'estenen les terres on pasturen les alpaques i les llames.

3) Finalment, als **tossals esglaonats de la selva alta**, en què abunden els boscos de boira i les cascades, floreixen les plantes epífites, com les orquídiades, al costat de moltes altres espècies vegetals i animals, molt apreciades pels antics habitants de la costa i la muntanya.

Així mateix, aquestes cultures, igual que les mesoamericanes, s'adscriuen a diferents períodes cronològics que s'inicien **en el quart mil·lenni aC. i conclouen amb la conquesta espanyola al segle XVI**. Per facilitar la comprensió del panorama general dels Andes en aquest lapse temporal i oferir-ne una visió sintètica, ens centrarem solament en algunes de les més representatives dels diferents períodes i, especialment, dels Andes centrals, conscients que són moltes les que quedaran sense esmentar.

4.3.1. El formatiu i l'origen de les cultures andines

La cultura més antiga de l'Àrea Andina, i també una de les més primerenques del continent americà, és la de **Valdivia** (Equador), una localitat costanera dels Andes septentrionals, l'origen de la qual es remunta al **3200 aC.**, és a dir, al període Arcaic. Els seus habitants van practicar una **economia diversificada**, ja que mentre part de la població es dedicava a la pesca, caça i recol·lecció de plantes salvatges, una altra part va incorporar el cultiu del blat de moro al desenvolupament de la seva cultura. En l'assentament de Real Alto es van excavar unes cent cinquanta cases disposades entorn d'una plaça central amb dos monticles enfrontats. Aquest va poder ser, segurament, el primer centre cerimonial andí. Un altre tret distintiu d'aquesta cultura és la producció de **nombroses figuretes de fang cuit**, que representen personatges femenins, amb exaltació dels atributs sexuals, i que van ser batejades com a «Venus de Valdivia».

Coetàniament a les fases més tardanes de Valdivia, altres poblacions dels Andes centrals van començar a aixecar edificis llargs de pedra i fang amb funció cerimonial, i a desenvolupar una agricultura de regadiu al costat d'una certa especialització econòmica.

Entre les poblacions preceràmiques de la serra destaca **Kotosh**, d'on va irradiar una tradició religiosa que es va estendre cap a altres localitats. Els edificis pertanyents a aquesta tradició es caracteritzen per estar situats a diferents altures, no tenir finestres i posseir a l'interior un pis enfonsat amb un fogó al centre, una banqueta i nínxols als murs. Tots els indicis apunten al fet que en aquests pous es cremaven petites ofrenes vegetals, dins d'un ritual del foc que era contemplat pels individus que s'asseien a la banqueta. Així mateix, aquestes edificacions revelen l'existència d'una **organització del treball** i de la **presència de mà d'obra especialitzada** procedent de diferents llocs de la regió.

Un altre fet que va contribuir a assentar les bases de les futures societats urbanes dels Andes centrals en el període formatiu va ser l'inici de la **producció ceràmica** a partir d'aproximadament l'any 1700 aC. Els temples de la tradició Kotosh erigits en èpoques anteriors van ser clausurats i al damunt es van construir uns altres, que encara conserven vestigis de la seva decoració, principalment serps pintades sobre la superfície arrebossada o altres elements modelats en fang, com és el cas del Temple de les Mans Creuades a Kotosh. Però aviat s'imposarà una altra tipologia arquitectònica: els edificis en forma de *U* erigits sobre plataformes; la vall del Casma, a la costa nord, és una de les zones més riques en aquest tipus de construccions. Aquesta tradició també s'estén fins a la serra, on llocs com La Galgada deixen de construir edificis de la tradició Kotosh per incorporar aquesta nova tipologia, testimoni de la contínua interacció que hi havia entre les diferents regions andines des de les èpoques més primerenques.

Les Venus de Valdivia

Igual que ocorria a Mesoamèrica amb les anomenades *pretty ladies* de Tlatilco, aquest conjunt de figuretes de petita grandària s'ha associat a l'existència de rituals vinculats amb la dona i la fertilitat, si bé recerques més modernes han qüestionat aquests paradigmes tradicionals que s'han aplicat de forma generalitzada a l'hora d'interpretar les representacions d'individus –presumiblement femenins– nus, però sense tenir en compte altres qüestions més profundes relacionades amb el gènere, l'edat, l'estatus social o el paper dels agents socials en la construcció del seu propi món, tal com proposen altres estudiosos que fan una mirada més crítica en la interpretació d'aquests vestigis del passat prehistòric.

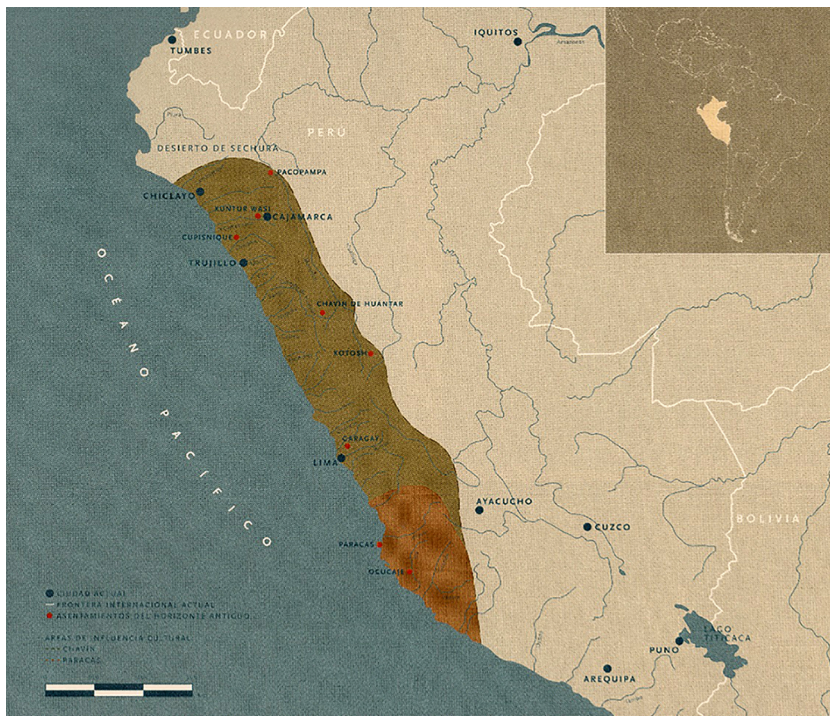
A partir dels començaments del primer mil·lenni aC. té lloc l'expansió d'un **estil panandí** que irradia des d'un dels santuaris més representatius de l'anomenat Horitzó Primerenc: **Chavín d'Huántar**. Aquest lloc arqueològic es troba a més de 3000 metres d'alçada en els tossals orientals de la serralada Blanca, des d'on es triguen els mateixos dies a arribar a la zona de la selva alta que al litoral del Pacífic. Aquest fet, juntament amb la circumstància que va ser fundat en un lloc *tinkuy*, és a dir, en l'«harmoniosa trobada entre dues forces oposades» (els rius Huacheksa i Mosna), sembla respondre a qüestions de caràcter econòmic i ideològiques, ja que el fet d'estar situat en un lloc estratègic facilitava l'arribada al santuari d'individus procedents de tots dos costats de la serralada. Això va afavorir que es convertís en un lloc d'intercanvi de productes exòtics, com eren les vistoses plomes d'aus tropicals i les plantes amb propietats psicotròpiques que abundaven a la regió de l'Amazones, o les preuadíssimes petxines del tipus *Spondylus princeps* i el caragol *Strombus*, originaris de les aigües del Pacífic.

L'activitat constructiva a Chavín es remunta al 1200 aC. i consisteix en l'establiment de **places i edificis religiosos** construïts amb pedra i argamassa de terra, els murs exteriors dels quals van ser ornamentats amb caps clavats, alhora que altres elements constructius (cornises, llindes, columnes) exhibeixen baix relleus exquisidament tallats. Les places estan situades a diferent alçada, d'aquí la necessitat d'escales que comunicaven els diferents nivells entre si. L'interior d'aquestes edificacions alberga galeries subterrànies compostes per estrets corredors que desemboquen en recintes comunicats entre si i amb l'exterior mitjançant conductes. Així mateix, es van dissenyar xarxes de canals també subterranis per a drenar l'aigua de pluja. A aquests recintes només tenia accés un reduït nombre de persones pertanyents a l'elit; un dels més importants fou el del Lanzón, un monòlit petri tallat amb la imatge de la deïtat suprema de Chavín. En aquestes cambres es va trobar també una enorme quantitat d'ofrenes, compostes per objectes de prestigi, com ara centenars d'atuell amb representacions d'éssers sobrenaturals, ocells, felins i altres bells motius. Aquestes ofrenes haurien estat lliurades a l'autoritat del temple pels pelegrins que arribaven fins a aquest lloc *tinkuy* amb la finalitat de consultar a l'oracle qüestions presumiblement lligades a l'agricultura i els fenòmens atmosfèrics. De fet, l'extraordinària figura amb aspecte de caïman tallada a l'obelisc Tello, un dels monuments petris més cèlebres de Chavín, sembla estar també vinculada als rituals relacionats amb les pluges i la sequera. Tota aquesta intensa activitat degué reportar al grup sacerdotal importants beneficis procedents tant del control de les transaccions basades en el bescavi que tenien lloc al centre cerimonial com de la recepció de tributs en pagament pels seus serveis d'oracle.

En aquell temps, l'escenari a l'Àrea Andina era el de **nombroses entitats polítiques locals**, amb escassa integració regional, però sí receptores de la difusió de l'estil de Chavín, un estil altament simbòlic ple de convencionalismes, la influència dels quals va arribar a altres regions allunyades, com la costa sud, on va florir la cultura paracas entre el 700 aC. i els començaments de la nostra era.

Figura 42. Mapa de l'Àrea Andina amb indicació de les àrees d'influència chavín i paracas

Font: elaborat per C. Vidal. Pres de R. López Guzmán (dir.) (2004). *Perú indígena y virreinal*. Catàleg de l'exposició (pàg. 135). Madrid: SEACEX.

Aquesta cultura va ocupar la península de Paracas, que és la que li dona nom i que significa «pluja de sorra», la qual cosa ens dona una idea de l'aridesa que caracteritza aquest territori costaner. De fet, van ser aquestes condicions d'extrema sequedat les que van afavorir la **conservació dels nombrosos fardells funeraris** trobats en els enterraments paracas, acompanyats per ofrenes i embolicats amb extraordinaris tèxtils, brodats o teixits amb fils de colors que van saber combinar de forma magistral, donant lloc a singulars motius geomètrics i éssers zoomorfs i antropomorfs, entre els quals ressaltava el felí humanitzat. L'estudi d'aquests enterraments ha desvetllat que en aquests individus s'havia practicat la deformació craniana i, en molts d'ells, també la trepanació.

L'apogeu de la cultura paracas coincideix amb el cessament de les activitats al centre cerimonial de Chavín, cap al 500 aC., si bé la seva influència es va deixar sentir molt temps després del seu enfonament. Els motius i tipus iconogràfics chavins continuaran apareixent en l'art de la costa septentrional, especialment en l'art moche i, en èpoques més tardanes, també a les terres altes de Tiahuanaco i Huari.

4.3.2. El període dels desenvolupaments culturals

Durant aquest període, que en els Andes septentrionals s'estén entre el 500 aC. i el 500 d.C., les prefectures costaneres van conèixer un gran auge, a causa, sobretot, de la comercialització a llarga distància de la petxina *Spondylus princeps*, considerada l'aliment preferit dels seus déus primitius; **Cerro Narrío** era el centre més prestigiós de redistribució d'aquesta preuada espècie marina. En altres assentaments costaners també es duïen a terme importants transaccions comercials, com en el cas de la **Tolita**, un centre productor de figuretes ceràmiques que representen personatges femenins, escenes eròtiques, animals i personatges mítics, dins d'un estil conegut com Tumaco-Tolita. Durant molt de temps, les parelles de dones van ser interpretades com a siameses, si bé estudis recents sobre gènere i identitat sexual en la iconografia andina han desvetllat la possibilitat que es tracti més aviat de parelles homosexuals. La manifestació de la preferència sexual entre individus del mateix sexe era un fet habitual que es practicava obertament en temps prehistòrics; n'han deixat constància els cronistes espanyols, per als qui això constituïa un «terrible pecat».

Quant a la **comunitat cultural dels Andes centrals**, aquest període, comprès en aquesta regió entre el 100 aC. i el 650 d.C., està marcat per la seva fragmentació en **un mosaic de puixants manifestacions regionals**. El govern, l'economia i la societat van continuar sota el control religiós amb el suport de l'aparell militar, mentre que en el camp de l'art es van introduir vistoses innovacions en la ceràmica, els tèxtils, la metal·lúrgia i l'escultura, es van rebutjar certs convencionalismes del període precedent i es van imposar nous tipus iconogràfics i altres vistosos dissenys. Algunes d'aquestes cultures tenen les seves arrels en el període formatiu, com paracas, mentre que d'altres, com la moche, van florir una mica més tard, quan l'autoritat política de Chavín s'havia esfondrat completament.

Figura 43. Mapa de l'Àrea Andina amb indicació de les àrees d'influència moche, lima i nazca

Font: elaborat per C. Vidal. Pres de R. López Guzmán (dir.) (2004). *Perú indígena y virreinal*. Catàleg de l'exposició (pàg. 141). Madrid: SEACEX.

La **cultura moche**, precedida per la de Gallinazo, es va desenvolupar a la vall del riu Moche en els inicis de la nostra era, i es va expandir cap al nord fins a la vall de Piura i, cap al sud, fins a la vall de Nepeña. Les condicions ambientals d'aquestes valls costaneres van propiciar el desenvolupament de l'agricultura, que, juntament amb l'explotació **dels recursos marins**, van ser les principals fonts de subsistència d'aquest poble i també de matèries primeres destinades al comerç amb altres poblacions. A la seva capital, Moche, es van aixecar dues de les principals construccions piramidals de la costa nord: la Huaca del Sol i la Huaca de la Lluna, l'excavació de les quals ha revelat l'existència de nombroses estances separades per murs de tova en les quals encara es conserven vistoses pintures murals, entre les que destaquen les que representen la seva deïtat principal, Ai Apaec, el decapitador. Més al sud, a Pañamarca, es va erigir un altre complex cerimonial, els murals del qual són també excepcionals, igual que els de les Huacas, que formen part del complex El Brujo, a la vall de Chicama. Allí, al segle v d.C., va governar la Senyora de Cao, el cos momificat i luxós aixovar de la qual va ser trobat a Huaca Cao Viejo.

Un altre tret excel·lent de la cultura moche és l'abundant **producció de peces ceràmiques**, entre les quals destaquen:

- les de cos globular i nansa estrep amb representacions d'escenes de caràcter politicomilitar i miticoreligiós,
- les conegudes com atuells retrat, ja que el cos del recipient són expressius rostres dels seus senyors principals.

La Senyora de Cao

El descobriment de la Senyora de Cao, l'any 2005, va ser de vital importància, ja que fins avui els emblemes de poder solament s'havien trobat en enterraments de personalitats masculines, com les famoses tombes reials de Sipán, a la vall de Lambayeque. A més, la Senyora de Cao tenia a la pell tatuatges d'aranyes i serps, símbols de la fertilitat de la terra, la qual cosa, segons els descobridors, es deu al fet que posseïa poders sobrenaturals. L'existència d'una dona reina i sacerdotessa en una societat guerrera com era la moche va suposar un abans i un després en els estudis sobre el paper exercit per les dones en l'antiguitat andina.

D'altres presenten personatges en actituds eròtiques que es mostren de forma molt explícita, sense oblidar les que reproduïxen habitatges populars, construccions militars i activitats artesanals, com el teixit o les arts del foc. Encara que tradicionalment aquestes manifestacions de l'art moche han estat vistes com una finestra a la vida quotidiana d'aquest poble i al seu món de creences, i s'han catalogat com a narratives i molt descriptives, aquestes imatges haurien d'interpretar-se més aviat com la utilització d'elements recognoscibles del seu món real per a expressar la seva concepció del món i ideologia en un plànol conceptual, altament simbòlic. A la producció ceràmica s'uneixen les exquisides **peces metàl·liques amb pedres precioses encastades**. Aquests metalls, especialment l'or, eren coneguts i explotats des del període formatiu, sobretot a partir de l'expansió del culte chavín; es van difondre en una àrea molt extensa i van assentar les bases per als futurs desenvolupaments regionals. Sabem, així, que van crear aliatges artificials, com el d'or i coure, conegut amb el nom de *tumbaga*, i que van dominar diverses tècniques metal·lúrgiques.

La tècnica del laminatge

Era la tècnica metal·lúrgica preferida pels habitants dels Andes centrals, ja que amb les fulles de metall componien peces unides mecànicament que, en moure-les, emetien sons, com els famosos vasos sonall, el so dels quals en agitar-los en les activitats rituals degué inserir-se en un codi de comunicació simbòlica, desconegut per a nosaltres.

Una altra important cultura coetània de la moche és la **nazca**. Els nazca van habitar el territori anteriorment ocupat per la cultura paracas i es van expandir per les valls de Pisco, Ica, Palpa, Nazca i Acarí entre els començaments de la nostra era i el 650 d.C. En ser un territori desèrtic, l'èxit de les seves collites va estar determinat pel **desenvolupament d'un sistema de regadiu** que transportava l'aigua dels rius a les zones agrícoles que s'estenien en aquestes fèrtils valls, on conreaven blat de moro, fesols (*frijoles*), carabassa, *ají*, iuca i altres plantes comestibles. Una important font de proveïment van ser també els recursos marins, tant per al consum com per a la comercialització. L'intercanvi de productes entre la costa i la serra degué ser molt actiu, tal com demostra la presència de productes de les terres altes en les poblacions del litoral, com l'obsidiana i els camèlids, i, a l'inrevés, cotó, *ají* i petxines *Spondylus*, en llocs de la serra.

Habitaven en habitatges senzills, generalment situats en terrasses recorreguts per murs petris de contenció. Els murs de les cases de la gent comuna eren de *quincha* (fustes, canyes i fang), i les de l'elit, de fang. No obstant això, on millor s'aprecien les **diferències socials** és en **els contextos funeraris**, que inclouen des d'enterraments en urnes, fosses i pous fins a uns altres de més distingits en cambres i arquitectures elaborades, com les de la Muña. Els fardells també exhibeixen importants diferències, sobretot en la quantitat d'ofrenes i en la qualitat dels tèxtils que els emboliquen; els més exquisits són els teixits realitzats amb fils de fibres de camèlids pertanyents a la fase més primerenca de la cultura nazca, continuació de la tradició tèxtil paracas-necròpoli. La **producció ceràmica** va ser també una altra de les principals activitats artesanals desenvolupada per aquesta cultura. Hi reconeixem commovedores representacions d'éssers humans que exhibeixen pintura corporal i que realitzen activitats relacionades amb la pesca o les collites. D'altres són personatges mitològics molt similars als quals apareixen en els teixits, entre els quals destaquen:

- l'Ésser Mític Antropomorf, una de les principals divinitats nazca,

- l'Ésser Oculat, una deïtat d'origen paracas, i
- altres singulars personatges com els individus emmascarats.

La representació d'espècies animals és també molt abundant, com els felins, les serps, les garses i les orques o balenes assassines, amb caps trofeus a les aletes i decoració de peixos al cos. Aquest complex univers mitològic també s'aprecia en una de les manifestacions més famoses d'aquesta cultura: els **geòglifs de la pampa de Nazca**, objecte de nombroses recerques i tot tipus d'especulacions poc científiques sobre el seu origen i funció.

A la regió meridional del llac Titicaca (Andes centre-sud), i a més de 3800 metres d'alçada, va florir la cultura Tiwanaku. Malgrat les extremades condicions d'aridesa d'aquest territori, els tiwanacotes van saber treure profit de les extenses planes al·luvials del voltant del llac i de les muntanyes circumdants, a què en llengua aimara anomenen la *pachamama*. Allí van fundar la seva capital, en què van aixecar dos importants conjunts arquitectònics, el Kalasasaya i l'Akapana. En el primer hi ha la Porta del Sol, en el frontis de la qual es va tallar la imatge de la seva deïtat principal envoltat per imatges d'éssers alats que blanden rèptils a manera de ceptres, aus amb cames humanes, sols i caps de còndors. Aquests mateixos personatges els trobem en les ceràmiques, tèxtils i altres suports plàstics de la regió andina, a causa de l'expansió a partir del segle VI d.C. de la religió de Tiwanaku cap al sud (nord de Xile i nord-oest d'Argentina).

4.3.3. De l'horitzó mitjà a l'horitzó tardà: les èpoques legendàries i l'Imperi Inca

En aquest dilatat espai temporal que s'estén fins a l'arribada dels espanyols es distingeixen tres períodes principals (horitzó mitjà, període intermedi tardà i horitzó tardà):

- El primer, que va del **segle VI al XI d.C.**, està marcat per l'expansió de Tiwanaku i Wari per gran part de l'Àrea Andina, la qual cosa va suposar el desplaçament del control sociopolític que fins llavors havien exercit les cultures moche i nazca.
- El segon, a partir de l'any **1000 d.C.**, es caracteritza per la presència de petits estats regionals o regnes, entre els quals destaquen les cultures costaneres *lambayeque*, *chimú* i *chancay*.
- Finalment, l'horitzó tardà (**1440-1532 d.C.**) correspon al domini inca en tot el territori andí o Tawantinsuyo.

Els geòglifs

Se situen a les valls d'Ingenio i Nazca, i tenen grandàries molt diverses; destaquen entre els més grans els que mesuren més de deu quilòmetres de llarg o els que tenen cinquanta metres d'ample, impossibles de visualitzar des del terra. Es distingeixen entre figuratius, lineals i geomètrics, i molts estan associats a restes ceràmiques, la qual cosa ha contribuït a poder-los datar millor. Interpretacions recents consideren que els geòglifs figuratius eren utilitzats com a senyals per a caminar o bé llocs per a la realització de rituals; mentre que els lineals van tenir diferents usos al llarg del temps. Aquests rituals devien estar relacionats amb cultes a l'aigua i a la fertilitat, o almenys així ho testimonia la presència d'altars al costat d'alguns dels geòglifs, amb ofrenes d'atuals ceràmics, tèxtils, petxines del tipus *Spondylus* i altres productes al·lusius a les collites.

Figura 44. Mapa de l'Àrea Andina amb indicació dels assentaments i àrees d'influència en les èpoques llegendàries (wari, tiwanaco, lamabayeque i chimú)

Font: elaborat per C. Vidal. Pres de R. López Guzmán (dir.) (2004). *Perú indígena y virreinal*. Catàleg de l'exposició (pàg. 155). Madrid: SEACEX.

1) **La cultura wari** va florir en els vessants orientals de la vall d'Ayacucho, a gairebé 3000 metres d'alçada. Allí van fundar Wari, que amb el transcurs dels anys es convertí en la capital d'un dels primers estats andins amb govern centralitzat. Tant els vestigis arqueològics com les fonts literàries d'època colonial permeten constatar que era una ciutat espaiosa, amb grans recintes emmurallats o barris, en els quals es duïen a terme diferents activitats. Aquesta **nova tipologia urbana** s'estengué cap a altres territoris dominats pels wari, i va ser heretada, més endavant, per altres cultures. Al barri dels terrissaires es fabricaven exquisides ceràmiques de gran varietat tipològica i iconogràfica, fruit de les influències de tradicions culturals nazca, tiwanaco i les pròpies locals. Entre aquestes últimes destaquen les representacions d'exèrcits perfectament organitzats, testimoni de la importància de l'ús de la força militar i de la iconografia del poder per a l'expansió de les seves idees imperialistes. D'altra banda, la difusió de la ideologia religiosa de Tiwanaco s'aprecia en les imatges protagonitzades per un personatge que porta un bàcul a cada mà i que té atributs felins al seu rostre, inspirat en la divinitat tallada a la Porta del Sol. Els dissenys tèxtils wari també estan inspirats en els relleus d'aquesta porta monumental, i es van veure embellits amb la incorporació de plomes que formaven rectangles de colors llampants, amb els quals confeccionaven peces de vestir i tapissos per a cobrir els murs dels recintes solemnes dels centres cerimonials. Un d'aquests centres amb funció administrativa i religiosa fou Piquillacta, fundat en un lloc estratègic en la confluència de tres valls del departament de Cuzco, cap al segle VI d.C. La seva traça urbana respon a una acurada planificació, d'acord amb el nou concepte urbanístic introduït pel poble wari. En la seva època de més apogeu va albergar-hi una població nombrosa que es proveïa d'aigua gràcies a una complexa xarxa de canals subterranis. La decadència d'aquest centre al

segle IX d.C. coincideix amb el debilitament de l'estat wari i amb el desenvolupament d'altres centres costaners com Pachacamac, que van inaugurar una esfera d'influència particular amb la incorporació de noves divinitats i altres dissenys propis en les seves manifestacions artístiques.

2) Com dèiem, altres societats costaneres van aconseguir un gran protagonisme en el període intermedi tardà. La **cultura lambayeque**, també coneguda com a cultura sicán, es va desenvolupar al territori antigament ocupat pel poble moche, per aquest motiu les seves manifestacions artístiques són un reflex de la fusió dels estils moche i wari. Van destacar sobretot pels **refinats treballs en metall**, una tradició heretada dels moche, amb què van fabricar bells objectes i peces de vestir destinades a l'elit dirigent, en què van introduir tècniques i estils nous.

Segons les seves creences, el fundador llegendari del regne de Lambayeque va ser Ñaymlap, un personatge vingut del mar en un bot acompanyat d'un pompos seguici, entre el qual hi havia, segons el mite, músics, perfumistes, pintors maquilladors, teixidors, mestres en l'art de les petxines i assistents versats en les arts culinàries. En definitiva, un nodrit seguici delator de l'existència d'una complexa divisió del treball en la qual es van veure involucrats nombrosos artistes i artesans. És possible que aquest personatge sigui el que apareix representat en les empanyades dels delicats *tumis*, ganivets cerimonials elaborats amb or i incrustacions de pedres precioses, i també en altres representacions pictòriques. Igual que ocorregué amb la troballa de la Senyora de Cao o de les tombes de les sacerdotesses de San José Moro d'època mochica, la recent troballa de la tomba amb el fardell funerari de la governant sacerdotessa de Chornancap (Lambayeque), la sepultura i l'aixovar que l'acompanya de la qual l'associen, segons els seus descobridors, a una deïtat femenina, ha permès aportar noves teories no solament sobre l'important paper que complia la dona en l'exercici del poder polític i religiós en aquesta regió andina, sinó també sobre qüestions relacionades amb l'existència d'un escenari de dualitat política i religiosa, representat tant per homes i déus com per dones i deesses.

Altres grans especialistes metal·lúrgics van ser els **chimús**, habitants d'un dels regnes més pròspers de la costa nord, sorgit després de l'esvaïment de Wari al mateix territori antigament ocupat per la cultura moche i lambayeque. Els orígens d'aquest regne també s'atribueixen a un personatge llegendari, Tacaynamo, que segons la llegenda va arribar amb barca de pal a la vall de Moche, va fundar la ciutat de Chan Chan i es va fer anomenar Chimor Capac, rei de Chimú. Aquesta enorme urbs, construïda tota de tova, estava integrada per nou ciutadelles o recintes emmurallats, on residia l'elit, els murs de la qual estaven recorreguts per sanefes en què hi havia tallats diversos motius geomètrics, tot i que també eren molt comunes les processons de peixos i aus. A l'interior hi havia patis, magatzems, tombes reials i cases per al servei. La població, per contra, habitava habitatges molt més modestos a les zones perifèriques. Van fer importants obres hidràuliques per al proveïment d'aigua i una densa xarxa de camins comunicaven entre si les diferents ciutats del regne

que estaven sota l'hegemonia chimú. Entre les seves principals aportacions al treball metal·lúrgic destaca l'ús molt perfeccionat de diverses tècniques, com la **fosa de l'or a la cera perduda o la filigrana**, així com la incrustació de pedres precioses o el mosaic de pedra i petxina *Spondylus* en un variat repertori de màscares i joies d'or destinat als dirigents. Fins i tot, en ocasions, adornaven els seus superbs tèxtils amb refinats treballs de ploma i plaques d'or i plata.

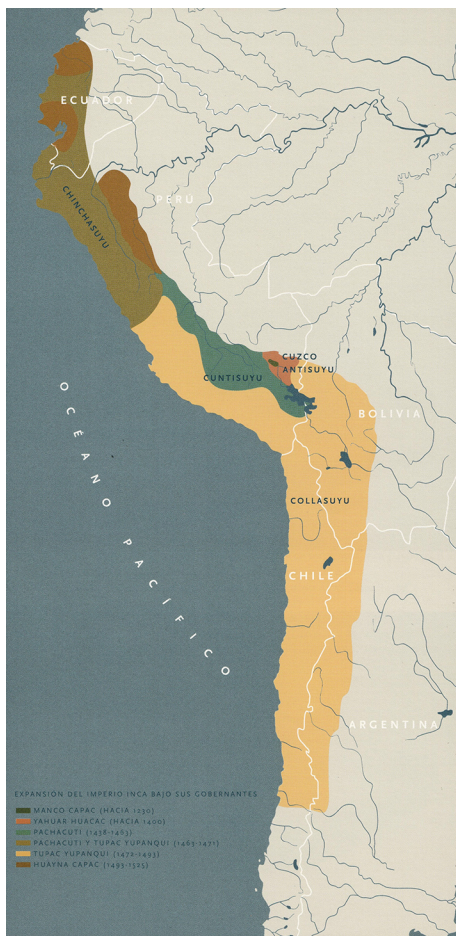
3) A partir del segle XV, tant els centres de la costa com de les zones muntanyenques van ser conquerits i sotmesos pels **inques**, protagonistes de l'últim període de la història prehispanica als Andes.

Els inques, igual que els asteques a Mesoamèrica, eren els que dominaven tota l'àrea cultural andina a l'arribada dels espanyols, un territori al qual van denominar Tawantinsuyu i que comprenia quatre regions, representants de l'ordenació còsmica en els quatre punts cardinals. La seva història, compresa **entre el 1440 i el 1532 d.C.**, és relativament curta si la comparem amb la dels altres pobles prehispanics; no obstant això, els assoliments aconseguits en aquestes nou dècades van ser extraordinaris. Es consideraven descendents sagrats del Sol (*Inti*) i, segons una de les llegendes sobre els seus orígens, el **fundador de l'imperi va ser Manco Cápac**, qui juntament amb la seva germana esposa, Mama Ocllo, havia rebut la missió per part del seu pare el Sol d'establir la capital del regne en un lloc fèrtil i apte per a l'agricultura, o el que és el mateix, on el seu ceptre d'or s'enfonsés a la terra. El lloc escollit va ser Cuzco (*Qosqo*), el «melic del món». Encara que els inques no van deixar registre escrit de la seva història, aquesta va ser transmesa oralment i, més endavant, recopilada pels cronistes espanyols de la colònia. Gràcies a això, sabem que aquest personatge és el que encapçala la llista oficial dels anals incaics, composta per tretze reis, els vuit primers dels quals van ser monarques semillegendaris.

Pachacuti fou qui en realitat inaugurà la història política del poble inca. A ell es deu la **reorganització de l'estructura econòmica i política del regne** i la reconstrucció de Cuzco, a la qual va dotar de magnífics palaus. Els seus dots administratius i d'eficàcia militar li van permetre conquerir un ampli territori; als estats sotmesos solament els exigia el pagament de tributs i hi permetia que se seguissin mantenint les seves tradicions i costums. Els seus hereus van destacar també per la intensa activitat militarista i per consolidar les seves victòries a través de calçades, ciutats amb guarnició, magatzems prop de les carreteres (*tambos*), ponts penjants i missatgers (*chasquis*), amb la qual cosa aconseguien mantenir comunicats els llocs més allunyats del «regne dels quatre rumbos».

Figura 45. Mapa de l'Àrea Andina sota l'expansió de l'Imperi Inca

Font: elaborat per C. Vidal. Pres de R. López Guzmán (dir.) (2004). *Perú indígena y virreinal*. Catàleg de l'exposició (pàg. 171). Madrid: SEACEX.

El sobirà (*Inca* o *Sapa Inca*) exercia una autoritat absoluta i infal·lible sobre les quatre regions, regnava per dret diví i havia de contreure matrimoni amb la seva germana o *coya*, amb la finalitat de perpetuar el poder de la família reial. La resta dels membres de la reialesa, excepte l'hereu, constituïen el grup dels nobles «de sang o parentela» i formaven part de l'*ayllus* reial o *panaca*. L'*ayllus* era una institució de tipus corporatiu i unitat bàsica de l'organització social inca; cada *ayllu* agrupava les famílies descendents d'un avantpassat comú, que havien de preservar la memòria de la seva història mitjançant cultes privats. El cap dels *ayllus* rurals o noblesa «territorial» era el cacic o *curaca*, és a dir, la principal autoritat local. Enviaven els seus fills a Cuzco a educar-se i a aprendre el quítxua, la llengua oficial de l'incanats. Els estrats inferiors de la jerarquitzada piràmide social estaven ocupats pels camperols (*hatunruna*), els servents de la noblesa (*yanaconas*), els grups de famílies que eren obligats a instal·lar-se en altres territoris diferents al seu (*mitimaes*) i els presoners de guerra convertits en esclaus (*pinacunas*), als quals se solia encomanar la dura tasca de treballar a les plantacions de coca de la selva alta.

El traçat de la ciutat de Cuzco obeïa a una **concepció urbanística quatripartita** de caràcter simbòlic. Al centre hi havia la *Huacay Pata* o plaça principal, on tenien lloc les cerimònies més importants, oficiades per l'Inca. Molt a prop hi havia el Temple del Sol (*Curi Cancha*), en el lloc precís on, segons el relat

llegendari, es va enfonsar el ceptre d'or de Manco Cápac. Era un edifici espectacular, presidit per una immensa efígie daurada de la divinitat solar, i els seus murs estaven recoberts per làmines d'or. Allí eren dipositades les mòmies dels reis inques, mentre que les de les seves esposes eren portades al santuari de la Lluna, els murs del qual es revestien amb làmines de plata. Tots dos astres expressen la dualitat del dia i la nit, i atès que el concepte de dualitat estava fortament arrelat en el pensament andí des dels seus orígens, amb el desenvolupament de la tecnologia del metall, l'or i la plata es van convertir en privilegiats vehicles per a la transmissió d'aquest concepte, que amb els inques va aconseguir el seu màxim exponent. Tant la residència reial com els palaus de la noblesa estaven construïts amb carreus de gran grandària, perfectament assemblats i ajustats per garantir-ne l'estabilitat davant els freqüents tremolors i moviments sísmics. No obstant això, la major ostentació constructiva d'època inca és la **fortalesa de Sacsayhuamán**, situada al nord de la ciutat de Cuzco. Posseïa tres immenses muralles disposades en zig-zag, compostes per blocs de pedra megalítics, que van servir de refugi a la població de Cuzco durant el setge a la ciutat encapçalat per Francisco Pizarro l'any 1533, un any després d'iniciada la conquesta del Perú.

En tot el territori dominat pels inques era possible trobar **fortaleses i ciutats perfectament planificades**, construïdes amb enormes blocs de pedra i altres obres d'enginyeria que tant van cridar l'atenció dels espanyols durant la conquesta. D'altres van ser descobertes molts segles més tard, la més cèlebre d'elles és el **Machu-Picchu**, a la vall de l'Urubamba, un dels enclavaments més bells de l'Amèrica precolombina, construït al cim d'un elevat turó que s'estén als peus de l'Huayna Picchu o Muntanya Jove, en perfecta harmonia amb la topografia circumdant. Allí, a la part més alta del sector occidental, hi ha l'*Intihuatana* o «lloc on s'amarra al Sol», en el qual es duïen a terme els rituals per a la comunicació amb l'astre solar i que avui dia segueix sent un dels centres més visitats i admirats de l'Àrea Andina.

Bibliografia

El mar Egeu

Aura Jorro, F. (2005). «Escrituras y documentos en el Egeo del II milenio a.C.». A: G. Carrasco Serrano; J. C. Oliva Mopeán (coord.), *Escrituras y lenguas del Mediterráneo en la antigüedad* (pàg. 241-288). Cuenca: Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.

Chadwick, J. (1999). *El mundo micénico*. Madrid: Alianza Ed.

Cline, E. H. (2010). *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxford University Press.

Dickinson, O. (2000). *La Edad de Bronce Egea*. Madrid: Ed. Akal.

González Serrano, P. (2019). *Los Minoicos*. Madrid: Ed. Síntesis.

Magadán Olivas, M. T.; Rodríguez Manero, I. (2012). «Una mirada retrospectiva a las restauraciones antiguas II: el palacio de Cnossos en la isla de Creta». *Unicum* (vol. 12, pàg. 5-32).

Milán Quiónes de León, M. S. (2014). «Redistribución y economía palacial en el Egeo». A: C. de Cerro Linares (coord.), *Economías, comercio y relaciones internacionales en el mundo antiguo* (pàg. 107-128). Barcelona.

Preziosi, D.; Hitchcock, L. (1999). *Aegean Arte and Architecture*. Oxford: Oxford History of Art.

Sherratt, S. (2016). *Ensayos sobre economía e ideología en el Mediterráneo antiguo*. Barcelona: Ed. Bellaterra.

Shelmerdine, C. W. (2008). *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

La vall de l'Indus

Coningham, R. A. E. (2002). «Deciphering the Indus Script». A: S. Settar; R. Korisettar (ed.), *Indian Archaeology in Retrospect: Protohistory* (pàg. 81-104). Nova Delhi: Indian Council for Historical Research.

Jansen, M. (1991). «Mohenjo-Daro: a city on the Indus». A: M. Jansen; M. Mulloy; G. Urban (ed.), *Forgotten cities on the Indus: early civilization in Pakistán from the 8th to the 2nd millennium BC* (pàg. 145-165). Mainz: Verlag Philipp Von Zabern.

Kenoyer, M. (1995). «Interaction systems, specialised crafts and culture change: the Indus Valley Tradition and the Indo-Gangetic Tradition in South Asia». A: A. Wezler; M. Witzel (ed.), *Indian Philology and South Asian Studies* (núm. 1). Berlín; Nueva York: Walter de Gruyter.

Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Karachi: Oxford University Press.

Kenoyer, J. M. (2000). «Wealth and socioeconomic hierarchies of the Indus Valley civilization». A: J. Richards; M. Van Buren (ed.), *Order, legitimacy and wealth in ancient states* (pàg. 88-109).

McIntosh, J. (2008). *The Ancient Indus Valley: New Perspectives*. Califòrnia: ABC-CLIO.

Miller, D. (1985). «Ideology and the Harappan Civilization». *Journal of Anthropological Archaeology* (vol. 4, pàg. 34-71).

Mughal, R. (1990). «The decline of the Indus Civilization and the Late Harappan Period in the Indus Valley». *Lahore Museum Bulletin* (vol. 3, núm. 2, pàg. 1-17).

Possehl, G. L. (1990). «Revolution in the urban revolution: the emergence of Indus urbanization». *Annual Review of Anthropology* (vol. 19, pàg. 261-282).

Wright, R. P. (2010). *The ancient Indus: urbanism, economy, and society*. Cambridge: Cambridge University Press.

La Xina antiga

Boltz, W. G. (2003). «The Origin and Early Development of the Chinese Writing System». *American Oriental Series* (vol. 78). New Haven, Connecticut: American Oriental Society.

Campbell, R. B. (2014). *Archaeology of the Chinese Bronze Age: From Erlitou to Anyang*. University of California Press.

Chang, K. (2009). *Arte, mito y ritual. El camino a la autoridad política en la China antigua*. Madrid: Katz editoras.

Li, F. (2013). *Early China. A Social and Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Li, M. (2018). *Social Memory and State Formation in Early China*. Cambridge: Cambridge University Press.

Linduff, K. M.; Sun, Y. (2004). *Gender and Chinese Archeology*. Rowman Altamira.

Liu, L. (2005). *The Chinese Neolithic: Trajectories to Early States*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mayor, J. S.; Cook, C. A. (2017). *Ancient China. A History*. Routledge.

Thorp, R. L. (2013). *China in the Early Bronze Age. Shang Civilization*. University of Pennsylvania Press.

Les civilitzacions de l'Antiga Amèrica

Adams, R. E. W. (2000). *Las antiguas civilizaciones del Nuevo Mundo*. Crítica.

Burger, R. L. (1995). *Chavin and the origins of Andean Civilization*. Thames & Hudson.

Evans, S. T. (2013). *Ancient Mexico and Central America. Archaeology and Culture History*. Thames & Hudson.

Fux, P. (ed.) (2013). *Chavín. Peru's Enigmatic Temple in the Andes*. Verlag Scheidegger & Spiess - Museum Rietberg.

Gendrop, P.; Heyden, D. (1980). *Arquitectura precolombina*. Aguilar.

López Guzmán, R. (ed.) (2004). *Perú indígena y virreinal*. SEACEX.

Moore, J. D. (1996). *Architecture and power in the Ancient Andes. The archaeology of public buildings*. Cambridge: Cambridge University Press.

Muñoz Cosme, G. (2006). *La arquitectura maya*. València: Biblioteca TC.

Pardo, C.; Fux, P. (eds.) (2017). *Nasca*. Museo de Arte de Lima - Museum Rietberg.

Rivera Dorado, M.; Vidal Lorenzo, M. C. (1992). *Arqueología americana*. Síntesis.

Vidal Lorenzo, C.; Rivera Dorado, M. (2017). *Popol Vuh*. Alianza.